

MUZEUM
PANA
TADEUSZA
OSSOLINEUM

Prawem naszym – zmartwychwstanie

Prawem naszym – zmartwychwstanie
Katalog wystawy
Muzeum Pana Tadeusza
11 grudnia 2018–24 marca 2019

Autorzy tekstów
Adolf Juzwenko
Łukasz Koniarek
Małgorzata Orzeł
Urszula Kacperczyk (współautorka)
Mariusz Urbanek

Kuratorzy wystawy
Marcin Hamkało
Łukasz Koniarek
Małgorzata Orzeł
Mariusz Urbanek

Współpraca kuratorska
Urszula Kacperczyk (AGAD)
Elżbieta Ostromęcka
Anita Soroko

Nadzór programowy
Marcin Hamkało

Współpraca merytoryczna
Sabina Macioszek
Małgorzata Mikuła
Mateusz Palka
Małgorzata Preisner-Stokłosa
Marcin Szyjka
Zuzanna Urbanik
Małgorzata Witecka (AGAD)

Koordynacja projektu
Alicja Przystańska
Alicja Kliber

Produkcja
Alicja Przystańska
Regina Kulig-Postuszny

Oprawa plastyczna wystawy
Adriana Myśliwiec

Program towarzyszący
Magdalena Musiał
Maria Marszałek

Promocja
Agnieszka Śrutwa

Współpraca organizacyjna
Marcin Ludwin z zespołem
Paweł Rogowski

Prace konserwatorsko-introligatorskie
Katarzyna Krocak z zespołem Działu Konserwacji ZNiO
Krzysztof Palka z zespołem Pracowni Introligatorskiej ZNiO

Adiustacja katalogu i druków towarzyszących wystawie
Stanisława Treła

Projekt i opracowanie graficzne druków
Eugeniusz Orda

Fotografie
Piotr Ligier (Muzeum Narodowe w Warszawie)
Andrzej Niedźwiecki
Andrzej Solnica
Archiwum Muzeum Niepodległości w Warszawie

Instytucje współpracujące
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
Muzeum Narodowe w Warszawie
Muzeum Niepodległości w Warszawie

Wydawca
Zakład Narodowy im. Ossolińskich
ul. Szewska 37, 50-139 Wrocław

Druk
Wrocławska Drukarnia Naukowa PAN
im. Stanisława Kulczyńskiego Sp. z o.o.
53-505 Wrocław
ul. Lelewela 4

Zakład Narodowy im. Ossolińskich

Prawem naszym – zmartwychwstanie

Katalog wystawy

11 grudnia 2018 – 24 marca 2019

Adolf Juzwenko

Zmagania o Niepodległą

Wraz ze zbliżającym się końcem Wielkiej Wojny, zwanej później I wojną światową, z frontów, a także z gabinetów przywódców mocarstw, płynąc zaczęły informacje o jej zbliżającym się końcu, a gołym okiem widać było, że przyniesie ona klęskę zaborców: Austro-Węgier, Niemiec i Rosji. Spełniały się polskie marzenia o Niepodległej. Czekano na to kilka pokoleń. Wieszczyli ją poeci, pisarze, artyści...

1.*

W porozbiorowej rzeczywistości najsilniejszą więź pomiędzy różnymi częściami podzielonej Rzeczypospolitej stanowił język unowocześniony przez epokę oświecenia oraz jej epigonów, zasilony energią i przybliżony do życia przez romantyków. We wszystkich zaborach niemal nieprzerwanie trwało ogólnopolskie życie kulturalne, a po 1815 roku nabrało nowego rozpędu.

Potężną broń zniewolonego i podzielonego narodu stanowiła głęboka świadomość własnej tradycji i tożsamości narodowej. Doskonale zdawał sobie z tego sprawę książę Adam Czartoryski, gdy ściągnął do Wilna Śniadeckiego, a do Krzemieńca Czackiego, i dołożył starań, by zachować kulturalną jedność ziem podzielonej Rzeczypospolitej. Słowianofilstwo, ku któremu skłaniali się Czartoryski, Woronicz, Staszic, Brodziński i inni, które przyciągało romantyków, nie było wyłącznie przebłykiem politycznego pragnienia jakiegoś *modus vivendi* z Rosją. Obejmowało ono również ducha współzawodnictwa i licytacji o prymat w świecie słowiańskim. Pod względem ideologicznym i kulturalnym przedrozbiórowa Polska istniała nadal.

Powstanie listopadowe może być zrozumiałe tylko wówczas, gdy weźmie się pod uwagę rewolucyjny rok 1830 i atmosferę panującą w Warszawie w przeddzień tych wydarzeń.

Powstanie wzmocniło polską świadomość narodową, nadało aspiracjom niepodległościowym kształt działań zbrojnych i politycznych i oznaczało ważny etap w walce narodowyzwoleńczej, tak charakterystycznej dla ciemiężonych ludów całej dziewiętnastowiecznej Europy. Po jego upadku na emigracji swą pełnię osiągnął polski romantyzm. Ze względu na panujące na obczyźnie

naturalne ograniczenia pozycją ideowych i duchowych przywódców zajęli wielcy poeci. Romantycy przedkładali pojęcie narodu nad pojęcie państwa, a ich radykalne skrzydło wyniosło na piedestał lud.

O ile demokraci widzieli ratunek dla Polski w rewolucji narodowej i społecznej w kraju oraz we współpracy z rewolucjonistami europejskimi za granicą, o tyle obóz Czartoryskiego miał zupełnie odmienne poglądy. Przyczyny klęski z 1831 roku widział w izolacji Polski na arenie międzynarodowej oraz w paraliżu rządu poddanego sprzecznym naciskom. W związku z tym Czartoryski podjął olbrzymi wysiłek dyplomatyczny, mający na celu zdobycie dla Polski sojuszników i osłabienie międzynarodowej pozycji Rosji. Działalność tę prowadził w Hotelu Lambert pełniącym funkcję jego paryskiej rezydencji. Ujął to w następujących słowach: „Chcę, aby prawa Polski były wypisane na murach wszystkich parlamentów Europy”; siły swe skupił na pozyskaniu dla niej zachodnich mocarstw liberalnych.

W roku 1863 wybuchło powstanie styczniowe. Nigdy nie osiągnęłoby ono tak okazałych rozmiarów i nie trwałoby tak długo, gdyby rozkazy wydawane przez kilku ludzi, kryjących się za anonimowym Rządem Narodowym, były w sprzeczności z prawdziwymi uczuciami Polaków. Pomimo straszliwych konsekwencji powstanie odegrało decydującą rolę w uwłaszczeniu chłopstwa i oznaczało dalszy schyłek ziemiaństwa jako wiodącej siły narodu. Przyspieszyło też ewolucję kraju ku nowoczesnemu społeczeństwu i wzmocniło wśród Polaków więzy narodowe.

Ważne ogniwo pomiędzy tradycją powstańczą a nowym radykalizmem stanowiła emigracja postyczniowa. W roku 1887 Miłkowski opublikował broszurę zatytułowaną *Rzecz o obronie czynnej i skarbie narodowym*, w której przedstawił argumenty przeciw biernemu oporowi i potępił rozmyślne odrzucenie wszystkich powstań. Opowiadał się za zbieraniem funduszy na potrzeby narodowe i za przygotowaniem akcji w sposobnej chwili. Tego samego roku wziął udział w utworzeniu w Genewie Ligi Polskiej, nawiązującej do tradycji Towarzystwa Demokratycznego Polskiego. Liga dążyła do zjednoczenia i konsolidacji wszystkich sił narodowych zdecydowanych na odzyskanie niepodległości. Kładła nacisk na cele ogólnopolskie w przeciwieństwie do trójlojalizmu, który poprzez rzeczywistą aprobatę *status quo* zmierzał ku pogłębieniu podziałów pomiędzy poszczególnymi zaborami. Przyszłą Polskę widziano

* Pierwszą część tekstu oparłem na książce P. Wandycza, *Pod zaborami 1975–1918*, Warszawa 1994; drugą na tomie J. Iwickiego, *Z myślą o Niepodległej. Listy Polaka żołnierza armii niemieckiej z okopów I wojny światowej 1914–1918*, wybór, wstęp i oprac. A. Juzwenko, Wrocław 1978; trzecią na pracy M. Kukiela, *Dzieje Polski porozbiorowe 1795–1918*, Londyn 1963.

jako federację równych narodów. W tej fazie Liga Polska wraz ze Związkiem Młodzieży Polskiej „Zet”, który uznał jej kierownictwo, oraz „Głosem” popierała program o charakterze narodowym, demokratycznym i populistycznym. Liga miała dać impuls do powstania nowoczesnej doktryny nacjonalizmu polskiego, nie zdołała jednak zahamować narodzin polskiego socjalizmu. Pierwsi polscy socjaliści, czerpiący inspirację z Marksa i Engelsa, pozostawali w kręgu wpływów rosyjskich narodników i rewolucjonistów; skupieni byli przede wszystkim w kółku petersburskim.

Najważniejszym zjawiskiem lat dziewięćdziesiątych był rozwój przyszłych masowych partii politycznych. Był on owocem procesów społecznych, politycznych i gospodarczych. Dwoma najsilniejszymi ugrupowaniami stali się socjaliści i narodowi demokraci. Pojawiły się także partie chłopskie.

Ruch narodowo-demokratyczny wyrósł z Ligi Polskiej utworzonej w 1887 roku. Liga dążyła do mobilizacji Polaków wokół idei niepodległościowej. Pomimo że jej głównych działaczy nie można wpisać w ramy jednego nurtu politycznego, podzielali oni przekonanie o potrzebie aktywnej, demokratycznej polityki patriotycznej. W 1893 roku w wyniku przewrotu, który nastąpił w organizacji warszawskiej, charakter Ligi uległ zmianie. Największą rolę odegrał w tym Roman Dmowski, który razem z Popławskim i Balickim stanął na czele ruchu. Centralny Komitet Ligi przeniesiono do Warszawy, organizację przemianowano też na Ligę Narodową. Liga Narodowa wkroczyła na drogę oddalającą się od tradycji powstańczej i wiodącą w kierunku integralnego nacjonalizmu.

W roku 1892 w Paryżu powołano do życia Związek Zagraniczny Socjalistów Polskich, który miał przygotować zarys programu dla Polskiej Partii Socjalistycznej mającej skupić organizacje z zaboru rosyjskiego. Program paryski opowiadał się za: niepodległą, demokratyczną republiką polską opartą na prawie gwarantującym powszechne, bezpośrednie i tajne wybory oraz równouprawnienie narodów, które zechciałyby się do niej przyłączyć na zasadzie dobrowolnej federacji. Nacisk położony na niepodległość stanowił najważniejszy element programu. Główny teoretyk partii, Kazimierz Kelles-Krauz, twierdził, że rewolucja proletariacka nie będzie pojedynczym, wszechogarniającym wydarzeniem, ale raczej wieloetapowym procesem, podczas którego proletariat będzie musiał pokonać różne

przeszkody. Ucisk narodowy uznał za największą barierę, którą należało usunąć. Liderem PPS był Józef Piłsudski. Piłsudski pochodził ze starej, niedawno zubożałej szlachty litewskiej. Wychowany w tradycji romantycznej, wielbiący Słowackiego, wierny wspomnieniom 1863 roku był typowym przedstawicielem żarliwego patrioty polskiego z Kresów Wschodnich. Z usposobienia był konspiracyjnym działaczem, człowiekiem obdarzonym siłą i charyzmatyczną osobowością. Rewolucja socjalistyczna była dlań niemal równoznaczna z powstaniem narodowym i już w latach dziewięćdziesiątych zakładał, że odrodzona Polska będzie pierwotnie państwem burżuazyjnym, w ramach którego socjaliści będą pracować na rzecz zwycięstwa socjalizmu. Po 1901 roku Piłsudski doskonale zdawał sobie sprawę, że PPS powinna stać się partią ogólnopolską.

2.

Po wybuchu wojny dwie orientacje, które zawładnęły umysłami Polaków, przejawiały szczególnie ożywioną działalność. Jedna z nich, zakładając, że największe niebezpieczeństwo grozi Polakom ze strony Niemiec, usiłowała dowieść, że w istniejących ówczesnie warunkach sprawa polska najwięcej zyskała poprzez wiązanie jej z Rosją. W Rosji sprzymierzonej z Francją i Wielką Brytanią widziała ona siłę zdolną powstrzymać niemiecki Drang nach Osten. Czołowi politycy tej orientacji, z przywódcą Narodowej Demokracji Romanem Dmowskim na czele, głosili konieczność zjednoczenia ziem polskich wszystkich trzech zaborów pod berłem monarchy rosyjskiego i uzyskania dla nich autonomii. Twierdzili, że rozwiązanie takie skonsoliduje społeczeństwo polskie, umożliwi mu prowadzenie polityki ogólnonarodowej, a w przyszłości ułatwi uzyskanie pełnej niepodległości. W kołach politycznych tej orientacji liczone, że Rosja, wiążąc się sojuszami politycznymi i wojskowymi z państwami demokracji zachodnich: Francją i Wielką Brytanią, wejdzie na drogę reform politycznych i społecznych, które ją zeuropeizują. Wielu zwolenników orientacja ta miała zwłaszcza w zaborze pruskim, bezpośrednio odczuwającym skutki polityki germanizacyjnej.

Druga z orientacji reprezentowała odmienny punkt widzenia. Dla niej największym wrogiem Polaków była właśnie Rosja; wielonarodowe imperium rządzone despotycznie, władające większością ziem polskich,

wraz ze stolicą państwa Warszawą. Rozbicie Rosji, carskiego więzienia narodów, traktowała ona jako warunek *sine qua non* odzyskania przez Polskę niepodległości. Ideowym przywódcą lewego skrzydła tej orientacji, zwanego niepodległościowym, był niedawny PPS-owiec Józef Piłsudski, nawiązujący w swym programie do tradycji dziewiętnastowiecznych powstań polskich, jak również do federacyjnych koncepcji jagiellońskich. Reprezentanci orientacji antyniemieckiej od sierpnia 1915 roku, po zajęciu przez armie państw centralnych ziem Królestwa Kongresowego, zachowywali się tam biernie, wyczekując na rozwój wypadków na frontach toczącej się wojny oraz na konkretne pociągnięcia polityczne w sprawie polskiej Rosji i jej zachodnich sojuszników. Wobec tego zwolenników orientacji antyniemieckiej nazwano pasywistami. Aktywną działalność prowadzili oni w Rosji i w stolicach jej europejskich aliantów. W roku 1916 Dmowski rozpoczął działalność zmierzającą do umiędzynarodowienia sprawy polskiej; do zainteresowania nią mocarstw zachodnich, a przede wszystkim głównego alianta Rosji – Francji. Zadanie to nie było łatwe, sprawę polską traktowano bowiem we Francji jako wewnętrzną sprawę monarchii Romanowów. Dopiero w 1917 roku, po rewolucji lutowej i przejęciu władzy w Petersburgu przez księcia Lwowa, sytuacja uległa zmianie; jej stanowisko w sprawie polskiej rozwiązało ręce Zachodowi i stworzyło Dmowskiemu możliwość zastąpienia w jego programie hasła autonomii ziem polskich pod berłem monarchy rosyjskiego hasłem niepodległości Polski. Nowy program wcielał w życie działający w Paryżu od sierpnia 1917 roku Komitet Narodowy Polski.

Polityczni oponenci Dmowskiego z obozu Piłsudskiego w okresie poprzedzającym wybuch I wojny światowej związali się z Austro-Węgrami i Niemcami, tłumacząc to chęcią zmniejszenia nierówności własnych sił wobec sił caratu. W obozie tym uznano, że cele wojenne mocarstw centralnych i cele, do których w pierwszym okresie wojny dążyli Polacy, były zbieżne. Lewica niepodległościowa z nadzieją przystąpiła do tworzenia wojskowych oddziałów polskich, walczących po stronie państw centralnych na froncie antyrosyjskim, informując przy tym Zachód, że Piłsudski nie zgodzi się na użycie legionów przeciwko aliantom. Marzeniem Piłsudskiego było, aby w wyniku wojny Rosja została pobita przez Niemcy, a te z kolei przez Francję i Wielką Brytanię.

Po wyparciu Rosji z Królestwa lewica niepodległościowa

wraz z prawicowymi ugrupowaniami politycznymi, aktywnie współpracującymi z państwami centralnymi, tworzyły tzw. obóz aktywistów, którzy w przeciwieństwie do pasywistów usiłowali przekonać okupantów o konieczności rozwiązania sprawy polskiej. Obóz ten był, w odróżnieniu od pasywistycznego, znacznie bardziej zróżnicowany ideowo, toteż i sposób rozwiązania sprawy polskiej był przez różne stronnictwa tego obozu rozumiany różnie.

Piłsudski po rewolucji lutowej w Rosji zerwał z państwami centralnymi; uznał, że jego wspólna droga z Niemcami skończyła się wraz z upadkiem caratu w Rosji. Po zerwaniu z Niemcami Piłsudski uwięziony został w twierdzy magdeburskiej.

Szerokie kręgi społeczeństwa polskiego były słabo zorientowane w programowych i taktycznych złożonościach obydwu orientacji. Społeczeństwo głęboko natomiast przeżywało trudną sytuację Polaków; poddanych władzy państw zaborczych, wcielanych do walczących ze sobą armii i zmuszanych do bratobójczej walki. Edward Słoiński tak to skomentował w jednym ze swoich wierszy:

*[...] wciąż na jawie widzę
I co noc mi się śni,
Że TA, CO NIE ZGINĘŁA,
Wyrośnie z naszej krwi.*

Jednym z tych, którzy walczyli w I wojnie światowej w mundurze zaborcy, był Józef Iwicki. Walczył w armii niemieckiej na froncie flandryjskim. Przez cztery lata wojny korespondował ze swoją matką. Swoje listy numerował. Napisał ich ponad trzysta. Niemal w każdym z nich dzielił się swoimi refleksjami o Niepodległej. W sposób szczególnie interesujący robił to w ostatnich tygodniach wojny. „Co za czasy! – pisał w liście z 30 października 1918 roku – Kto by był myślał, że w parlamencie niemieckim już w tym roku tak poważnie będą roztrząsane nasze sprawy; przy czym nikt już prawie w Niemczech nie śmie wątpić, że zabór pruski będzie nam znowu oddany. Próbuje jeszcze tylko oddać jak najmniej”.

Kilka dni później (12–15 X 1918) odnotował: „Okrągłe 300 listów napisałem podczas właściwej wojny. Dziś, gdy piszę nr 301, panuje zawieszenie broni. Nareszcie! I to w jakich warunkach! Niemcy są po prostu rozbite, rozgromione. Jeżeli naprawdę zawarto zawieszenie broni

pod warunkami, o jakich piszą dziś gazety holenderskie, to katastrofa Niemiec jest po prostu bezprzykładna. Ale czas bieży szybkim krokiem. Wypadki pędzą jeden za drugim pędem szalonym, karkołomnym. Przez noc Niemcy zmieniły się nie do poznania. Mamy rewolucję, prawdziwą rewolucję. Pędzimy, ale nie wiem dokąd.

Co się tam w naszych stronach obecnie dzieje? Oto rzecz, którą chętnie bym wiedział. Czy ogłoszono już przynależność do państwa polskiego? Najwyższy na to czas, żebyśmy potem nie musieli brać udziału w wydatkach i podatkach, jakie czekają jeszcze państwo niemieckie. [...] Przede wszystkim, co się w Polsce dzieje? Czytałem w gazetach holenderskich, że i z Polski dochodzą wieści o jakiejś rewolucji. W Krakowie obwołali niby republikę. Wszystko jedno, jaką będziemy mieli formę państwową: republikę (Rzeczpospolitą!) czy monarchię, byleby tam panowały ład, porządek, sprawiedliwość, jedność i rozsądek.

Jeżeli więc wszystko dobrze pójdzie, to w połowie grudnia będę w domu, u najdroższej Mamy. Sądzę, że i Januś będzie już wtenczas w domu, bo jak się zdaje, my należymy do ostatnich, którzy Belgię opuścili. Na gwiazdkę będziemy więc wszyscy razem w domu! Co za radość!

Wczoraj pierwszy raz po 10 dniach czytałem gazety niemieckie, małe prowincjonalne świstki, i nic nie mogłem się dowiedzieć, jak u nas właściwie rzeczy stoją, ludność też nic nie wie. Jedno jest pewne, a mianowicie, że teraz są ostatnie miesiące, ba, może nawet tygodnie niewoli. Co za widoki na przyszłość! Trudno tu usiedzieć, bo kto wie, ile tam u nas jest do czynienia, żeby kraj od strat ratować”.

Miał rację, na ziemiach polskich działo się wtedy bardzo dużo. Działania te zmierzały do zapewnienia odradzającemu się państwu trwałości i bezpieczeństwa. Najważniejsze były granice i ustrój państwowy.

3.

W listopadzie 1918 roku Polska zrzucała pęta niewoli. Choć była wewnętrznie rozdarta i nie miała ustalonych granic, musiała walczyć o to, nie mając rządu uznanego przez wszystkie dzielnice, akceptowanego przez zwycięskie mocarstwa. W polskim władaniu były wtedy niecałe Królestwo, niecała Galicja, większa część Śląska Cieszyńskiego po polubownym rozgraniczeniu się z Czechami. Królestwo nie zblizniło jeszcze ran

wojennych. Przemysł celowo przez Niemców zdemontowany wywożono do miast niemieckich. Pod okupacją austriacką fabryki stanęły z braku surowców. Masowe rekwizycje koni obniżyły produkcję rolną. Nie było żywności i węgla na opał. Ludzie marzli na ulicach z zimna i głodu. Na wschodzie rewolucja bolszewicka, wspierana przez Armię Czerwoną, przesuwała się na ziemię dawnej Rzeczypospolitej, w ślad za odchodzącymi wojskami niemieckiego „Ober Ostu”, ogłaszając powstanie „litewsko-białoruskiej republiki rad”.

W Niemczech inicjatywę przejęli też komuniści, tworząc rady robotnicze i żołnierskie. Atakowały one socjalistyczny rząd Rzeszy, a w Bawarii przejęły władzę dyktatorską. Także na Węgrzech władza dostała się w ręce komunistów. Polska znalazła się pomiędzy trzema rewolucjami komunistycznymi: rosyjską, niemiecką i węgierską.

W Polsce PPS nie bez trudu opanowała sytuację wśród robotników, w wyborach do rad robotniczych zdobyła większość. Reprezentację interesów robotniczych socjaliści oddali bezpartyjnym związkom zawodowym. Zlikwidowali samozwańcze „republiki ludowe”.

To, że nie doszło wtedy do wojny domowej, zabójczej dla powstającego państwa, było po części zasługą „rządu lubelskiego” Ignacego Daszyńskiego, który powiązał radykalne reformy z interesami Niepodległej. Kluczową rolę odegrał Naczelnik Państwa, który umiejętnie przeciwstawił komunistom w Polsce rząd Moraczewskiego; rząd mający poparcie robotników, zdobyte wprowadzeniem ośmiogodzinnego dnia pracy oraz ubezpieczeń społecznych.

Sytuacja wewnętrzna w kraju ciągle jednak była trudna. Komitet Narodowy Polski z Dmowskim dalecy byli od zadowolenia z tego, co działo się w kraju. Naczelnika Państwa oskarżano o groźne położenie Lwowa; o zdradę posądzano szefa Sztabu Generalnego Szeptyckiego. Było też poczucie bezradności wobec zagrożenia bolszewickiego i niemożności zapobieżenia mu w Wilnie. W tym stanie zagrożenia bezpieczeństwa państwa przybył do Polski Ignacy Paderewski. W drodze z Ameryki do Paryża, na konferencję pokojową, zatrzymał się w Londynie, skąd na brytyjskim okręcie wojennym popłynął do Gdańska, a następnie udał się do Poznania. Przyjazd Paderewskiego do stolicy Wielkopolski stał się sygnałem do manifestacji, które 27 grudnia 1918 roku przekształciły się w powstanie. Po przybyciu 3 stycznia 1919 roku do Warszawy spotkał się z Piłsudskim, z którym rozmawiał o zmianie rządu. W nocy z 4 na

5 stycznia w Warszawie podjęto próbę zamachu stanu. Próba została udaremniiona przez Szkołę Podchorążych. Gdy rano budziła się Warszawa, było już po wszystkim; więzionych członków rządu odnaleziono i uwolniono. Rozegrało się to bez przelewu krwi, a Naczelnik Państwa zapobiegł odruchom odwetu i potraktował sprawę z wyrozumiałością, by poszła w niepamięć.

Po kolejnych rozmowach z Paderewskim gabinet Moraczewskiego ustąpił. Na czele nowego rządu, złożonego – jak przewidywał Naczelnik Państwa – ze „specjalistów”, stanął jako premier i minister spraw zagranicznych Paderewski. Komitet Narodowy Polski podporządkował się Naczelnikowi i nowemu rządowi, przyjął do swego składu wysłanych z Warszawy delegatów, otrzymał misję reprezentowania rządu na paryskiej konferencji pokojowej. Polska miała nareszcie rząd uznany przez wszystkich Polaków i przez wszystkie obce rządy.

Wybory sejmowe w byłym Królestwie i byłym zaborze austriackim (poza częścią objętą wojną) odbyły się w atmosferze odprężenia sytuacji wewnętrznej. Głosowało około 5 mln na blisko 300 posłów, do których doszło 44 posłów parlamentarnych z zaboru pruskiego do parlamentu niemieckiego i ze wschodniej Małopolski do Sejmu Krajowego. Najmocniejszym klubem był Związek Ludowo-Narodowy, na drugim miejscu było Wyzwolenie, na trzecim Piast, a na czwartym PPS; prawica miała ponad trzecią część głosów, centrum i lewica po 30 proc. Rząd musiał zatem szukać oparcia w koalicjach stronnictw i obozów.

Naczelnik Państwa dokonał 10 lutego uroczystego aktu otwarcia „pierwszego sejmku polskiego, który – jak oświadczył – będzie domu ojczystego jednym panem i gospodarzem”. Marszałkiem Sejmu został wybitny przywódca Wielkopolan Wojciech Trąmpczyński. Piłsudski władzę swą oddał do dyspozycji Sejmu, który powierzył mu dalsze jej sprawowanie, na zasadach ustalonych w tymczasowej „małej konstytucji”. Sejm sprawował władzę suwerenną. Naczelnik Państwa był wykonawcą uchwał Sejmu i przed nim odpowiedzialny. W porozumieniu z Sejmem powoływał rząd. Dużą niezależność w prowadzeniu wojny zapewniło Naczelnikowi Państwa powierzone mu naczelne dowództwo sił zbrojnych. Tak określiła się zjednoczona Polska; od razu jako rzeczpospolita demokratyczna o supremacji suwerennego parlamentu nad głową państwa.

Podpisanie traktatu pokojowego po Wielkiej Wojnie dokonało się 28 czerwca 1919 roku w pałacu wersalskim.

Ze strony polskiej podpisali go Paderewski i Dmowski. Na razie jednak granica Niemiec była częściowo tylko zakreślona, na przyszyłych terytoriach plebiscytowych dochodziło do zamieszek i walk. Traktat wersalski nie załatwił sprawy granic Polski od wschodu. Nie przesądził o przyszłości ani Galicji Wschodniej, ani ziem wschodnich Rzeczypospolitej. Co do Galicji formalne decyzje czekały na osobny traktat z Austrią.

Tymczasem prawie cała Ukraina znalazła się w rękach bolszewickich. Polska była jedyną możliwą siłą oporu przeciw wtargnięciu Armii Czerwonej przez Karpaty w kotlinę naddunajską. Rząd Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej znalazł schronienie na Podolu, gdzie trzymał się jeszcze Dyktariat Ukrainy naddnieprzańskiej z resztkami jej wojsk, zagrożony przez siły sowieckie i „białych” Rosjan.

Do wojny Polski z bolszewicką Moskwą doszło bez jej wypowiedzenia. W miarę wycofywania się Niemców z obszarów okupowanych na ziemię wschodnie Rzeczypospolitej wkraczały od listopada 1918 roku oddziały Armii Czerwonej – planując swój pochód na Zachód. Na północy i na północnym zachodzie od Wilna trzeba było się osłaniać przed Litwinami, którzy Polskę uznali za wroga, a próby porozumienia w duchu wznowienia unii obu narodów zawodziły.

*

Po podpisaniu 17 marca 1921 roku Konstytucji i 18 marca 1921 traktatu ryskiego Polska miała już granice i ustrój państwowy. Trudno powiedzieć, by z tą chwilą stała się państwem bezpiecznym, i uznać, że nic jej nie zagrażało ze strony sąsiadów. Niemcy i Związek Sowiecki z decyzjami traktatu wersalskiego nigdy się nie pogodzili. Polacy pamiętali, czym były rozbiory, nie sądzili jednak, że w niedalekiej przyszłości spotkać ich może coś jeszcze gorszego. Tymczasem we wrześniu 1939 roku z zachodu i wschodu ich państwo zaatakowały dwa totalitarne mocarstwa rządzone przez zbrodniarzy. Po koszarnej wojnie Polska znalazła się w sowieckiej strefie wpływów. Państwową suwerenność Rzeczpospolita odzyskała dopiero po pięćdziesięciu latach, w roku 1989.

As World War I was drawing to a close and the defeat of the partitioning powers: Austria-Hungary, Prussia and Russia became imminent, the fulfilment of the dream of several generations of Poles about independence was acquiring an ever more real shape. Participants in the struggle to regain it included artists and politicians in the country and abroad, sustaining the ties between the parts of divided Poland and mobilising people to fight. That was why Poland, although absent from the maps, continued to exist in ideological and cultural terms. A major stage of the struggle for national liberation came with the November and January Uprisings, which transformed aspirations to independence into armed actions. What is more, the January Uprising played a decisive role in the enfranchisement of peasants and spelled the end of landed gentry as the leading force in the country. The most significant phenomenon of the 1890s was the development of future mass political parties. The strongest formations were socialists and national democrats. Peasant parties also emerged.

Following the outbreak of the war, socialists and national democrats engaged in a particularly intense activity. The former regarded Russia as the greatest enemy, which controlled the majority of the Polish territories, including the capital city of Warsaw. They considered defeating Russia as a necessary condition for regaining independence. The ideological leader of the left wing of that orientation, called the independence wing, was Józef Piłsudski, whose programme referred to federate concepts of the Jagiellon rulers. Representatives of National Democracy believed that the greatest threat to Poland was posed by Germany – they argued that establishing ties with Russia would contribute in the most beneficial way to the Polish cause. Leading politicians of that orientation, headed by Roman Dmowski, proclaimed the necessity to unite Polish territories under the rule of the Russian monarch and secure their autonomy.

In November 1918, Poland was throwing off the shackles of enslavement. Torn apart internally and without determined borders, deprived of a government accepted by the victorious empires and recognised by all partitioned regions, the country was struggling to unite its lands. After the proclamation of the Constitution on March 17, 1921 and the signing of the Treaty of Riga on March 18, 1921, Poland gained borders and a state regime. Yet, Germany and the Soviet Union never came to terms with resolutions of the Treaty of Versailles, which brought World War I to an end. In September 1939, the Polish state was attacked from the west and the east by two totalitarian empires. When the war came to an end, Poland found itself in the Soviet zone of influence. The country regained sovereignty after 50 years, in 1989.

Wraz ze zbliżającym się końcem I wojny światowej i nadchodzącą klęską zaborców: Austro-Węgier, Niemiec i Rosji, coraz bardziej realne stawało się spełnienie marzeń kilku pokoleń Polaków o niepodległości. W walce o jej odzyskanie brali udział artyści i politycy w kraju i na emigracji, podtrzymując więź między częściami podzielonej Rzeczypospolitej i mobilizując do walki. Dzięki temu nieobecna na mapach Polska pod względem ideologicznym i kulturalnym istniała nadal. Ważnym etapem w walce narodowowyzwoleńczej były powstania: listopadowe i styczniowe, które nadały aspiracjom niepodległościowym kształt działań zbrojnych. Dodatkowo powstanie styczniowe odegrało decydującą rolę w uwłaszczeniu chłopstwa i oznaczało schyłek ziemiaństwa jako wiodącej siły narodu. Najważniejszym zjawiskiem lat dziewięćdziesiątych był rozwój przyszłych masowych partii politycznych. Najsilniejszymi ugrupowaniami stali się socjaliści i narodowi demokraci. Pojawiły się także partie chłopskie.

Po wybuchu wojny dwie pierwsze orientacje podjęły szczególnie ożywioną działalność. Dla socjalistów największym wrogiem była Rosja, władająca większością ziem polskich, wraz ze stolicą Warszawą. Rozbicie Rosji traktowali oni jako warunek *sine qua non* odzyskania niepodległości. Ideowym przywódcą lewego skrzydła tej orientacji, zwanego niepodległościowym, był Józef Piłsudski, nawiązujący w swym programie do federacyjnych koncepcji jagiellońskich. Przedstawiciele Narodowej Demokracji uważali, że główne niebezpieczeństwo grozi Polakom ze strony Niemiec, dowodząc, iż sprawa polska najwięcej zyska poprzez związanie jej z Rosją. Czołowi politycy tej orientacji, z Romanem Dmowskim na czele, głosili konieczność zjednoczenia ziem polskich pod berłem monarchii rosyjskiej i uzyskania dla nich autonomii.

W listopadzie 1918 roku Polska zrzucała pęta niewoli. Wewnętrznie rozdarta i bez ustalonych granic, pozbawiona rządu akceptowanego przez zwycięskie mocarstwa i uznawanego przez wszystkie dzielnice rozbiorowe walczyła o ich scalenie. Po uchwaleniu 17 marca 1921 roku Konstytucji i podpisaniu 18 marca 1921 traktatu ryskiego Polska miała już granice i ustrój państwowy. Jednak Niemcy i Związek Sowiecki nigdy nie pogodziły się z decyzjami traktatu wersalskiego kończącego I wojnę światową. We wrześniu 1939 roku z zachodu i wschodu państwo polskie zaatakowały dwa totalitarne mocarstwa. Po zakończeniu wojny Polska znalazła się w sowieckiej strefie wpływów. Suwerenność odzyskała po pięćdziesięciu latach, w roku 1989.

Małgorzata Orzeł

Z romantycznych tęsknot – droga do Niepodległej

Polska literatura romantyczna jawi się jako zwierciadło w ręku czarnoksiężnika, w którym czytelnik nie tylko się przegląda, widząc własne, często karykaturalne odbicie, ale przede wszystkim narzędzie, w którym zobaczyć można zamglone lub wyraźne obrazy, projekcje – własnej czy cudzej? – pamięci, imaginacji. Cudowny przedmiot, uruchamiany mocą artysty, znajdującego jego właściwości, ale też manipulatora wyobraźni, bo od jego woli zależy, co będzie można ujrzeć. Siła artystycznego przekazu tkwi w odgadywaniu czy wycuciu przez artystę emocji kłębiących się w uczestniku – odbiorcy tego swoistego seansu. Lustro wciągające do swego wnętrza, przekształca się w wehikuł czasu, labirynt niekończących się korytarzy.

Mickiewiczowski poemat-wehikuł, do wnętrza którego poeta zaprasza, cofa się w czasie. Samego poetę przenosi wstecz za ledwie o niecałe trzydzieści lat, a zatem blisko. Żeglująca samotnie w oceanie czasu epopeja – okręt, lustrzana bańka, w której twórca zamknął wskrzeszoną przeszłość, oddala się jednak coraz bardziej od tej rzeczywistości, z której artysta czerpał, a kiedy napotyka w swej wędrówce kolejne

pokolenia odbiorców, to budzi w nich już inne, choć być może podobne, emocje.

Powstaje pytanie, jakich uczuć mógł doznawać Mickiewicz, pisząc *Pana Tadeusza*, co wiedział o sobie współczesnych, potencjalnych odbiorcach swojego dzieła? Co nasuwa się w odpowiedzi – jest tym i obecnie – to przeszywające na wskroś poczucie głębokiego wstydu, rodzącego ból. Wstydu z powodu poniesionej druzgocącej klęski, która ludzi wolnych zmienia w niewolników. Wstydu z własnej niemocy, świadomość konania, utraty.

*Słabość, niepewność, gorączkowa żądza czegoś lepszego, gorączkowe przerażenie po każdym czynie dokonanym*¹ – z takimi emocjami trudno się pogodzić, ludzki umysł radzi sobie z nimi, kreując własne interpretacje i własne światy. Twórca *Pana Tadeusza*, na kartach poematu wskrzesza przeszłość, próbując znaleźć drogę ocalenia, wewnętrzną siłę, której źródłem jest piękno odnajdywane w tradycji. Daje przyszłym pokoleniom nadzieję na odrodzenie, na zmartwychwstanie. Temat wskrzeszenia Polski, w nieco innym aspekcie, podjęty zostaje w utworze Zygmunta Krasińskiego *Przedświt*.

*Prawem naszym – zmartwychwstanie! Dziś lub jutro, dasz je Panie!*² – to cytat pochodzący tego poematu.

Tekst wydany anonimowo powstawał w latach 1841–1843, a ukazał się drukiem w Paryżu w 1843 roku. Na okładce znajduje się napis: K. Gaszyński i tytuł *Przedświt*; na karcie tytułowej pierwodruku widnieje drukowana fikcyjna dedykacja dla Henryka Ligęzy, podpisana rzekomo przez Konstantego Gaszyńskiego (1809–1866), uczestnika powstania listopadowego, przyjaciela Zygmunta Krasińskiego (1812–1859) z czasów uniwersyteckich. Nazwisko Krasińskiego, jako autora *Przedświtu*, pojawiło się dopiero na wydaniu pochodzącym z 1866 roku. Mistyczny w wymowie utwór, w wielu miejscach przywołujący męczeństwo Polski porównywane do męki Chrystusa, wnosi jako pewnik jej odrodzenie, zmartwychwstanie, choć w czasie bliżej nieokreślonym. Pozostaje zatem mozolna i długa droga do niepodległości, wyznaczana powstaniami, klęskami i nadziejami, która od upadku Polski w 1795 roku prowadzi do odzyskania wolności 11 listopada 1918 roku.

¹ Z. Krasiński: *Przedświt*, Paryż 1843, s. VIII.

² *Ibidem*, s. 12.

[...] *Współczesność minie niestateczna,*

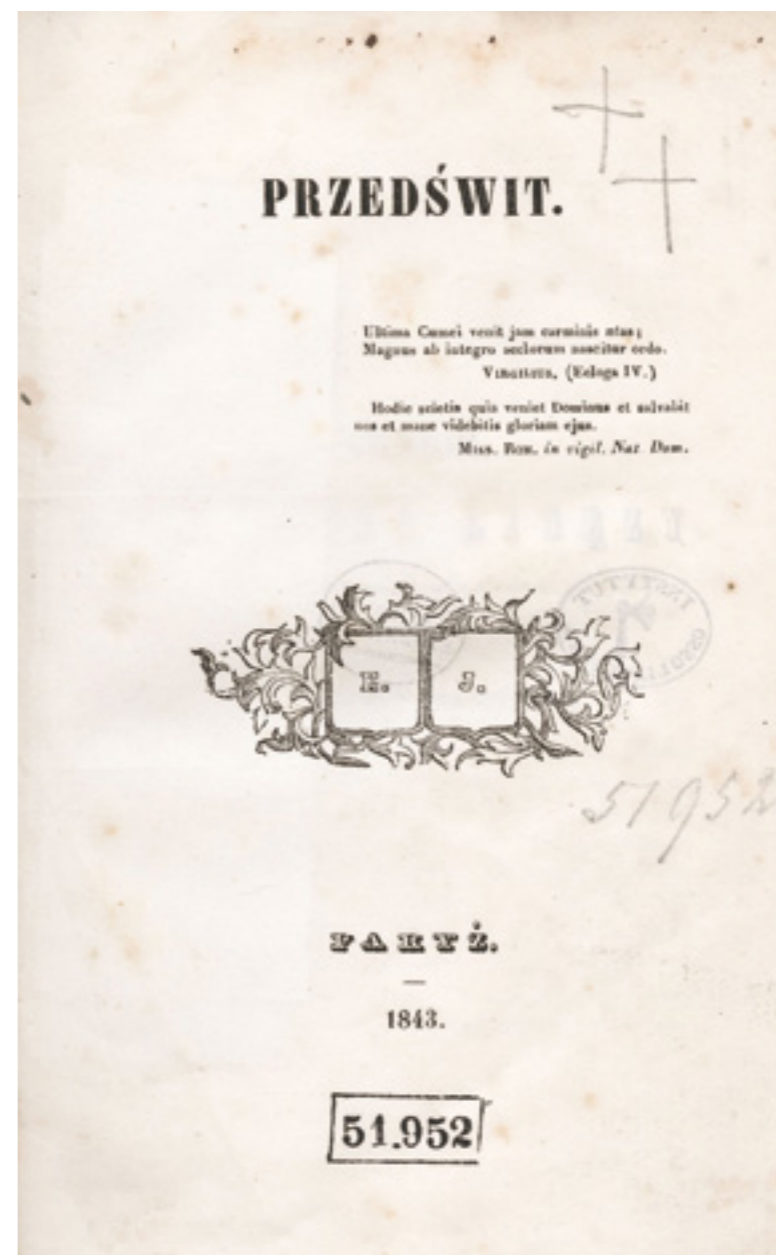
*Lecz nie ominie Przyszłość: K o r e k t o r k a - w i e c z n a!*³

Cyprian Kamil Norwid, jako poeta i autor alegorycznego obrazu *Jutrznia* (1857), prezentowanego obok pierwodruku *Przedświtu*, ową nadzieję na zmartwychwstanie przekształca w nikły, sączący się blask promienia światła padającego z okna.

Cyprian Kamil Norwid, *Jutrznia*, 1857, olej, deska; MKL w ZNIO

Cytat zaczerpnięty z poematu Krasieńskiego, przetworzony na medalu z 1916 roku poświęconemu Józefowi Piłsudskiemu, jest jednocześnie tytułem wystawy prezentowanej w Muzeum Pana Tadeusza, ukazującej niepodległościowe dążenia Polaków uwieńczone sukcesem po stu dwudziestu trzech latach niewoli.

Okładka i karta tytułowa pierwodruku *Przedświtu* Zygmunta Krasieńskiego. Wydanie anonimowe, Paryż 1843; ZNIO

³ Cyprian Kamil Norwid, *Do Walentego Pomiana Z., Zawierając mu rękopisma następnie wyszłe w XXI tomie Biblioteki Pisarzy Polskich*, [w:] Cyprian Kamil Norwid, *Pisma wybrane*, Warszawa 1968, t. 1, s. 303.

Epoka upadku⁴

Lecz wszelki koniec, mieści już w sobie następny początek – dzień zgonu, tylko poprzedza godzinę przebudzeń⁵.

Upadek I Rzeczypospolitej był procesem rozciągającym w czasie. Pierwszy rozbiór został dokonany przez Austrię, Prusy i Rosję w 1772 roku. Dwadzieścia lat później Prusy i Rosja podpisały traktat drugiego rozbioru. Po upadku powstania kościuszkowskiego (październik 1794), w 1795 roku, nastąpił trzeci, ostateczny rozbiór Rzeczypospolitej, a traktat rozbiorowy został podpisany przez wszystkich trzech zaborców. Unicestwienie Polski przypieczętował akt abdykacji Stanisława Augusta Poniatowskiego, wydany w Grodnie 25 listopada 1795 roku.

*[...] postanowiliśmy przeto, z przywiązania do spokojności publicznej oświadczyć, tak jako też niniejszym aktem uroczystie ogłaszamy, że **wolnie i z własnej woli**, wyrzekamy się bez excepcji wszelkich praw Naszych do Korony Polskiej, do Wielkiego Księstwa Litewskiego i innych należących do nich krajów [...] akt ten uroczysty abdykacji korony i rządu Polski w ręce Najjaśniejszej Imperatorowej Rosji składamy dobrowolnie [...] Zstępując z tronu, dopełniamy ostatniego obowiązku królewskiej godności, zaklinając Najjaśniejszą Imperatorową, ażeby macierzyńską swą dobroczynność na tych rozciągnęła, których królem byliśmy.*

Dla wyjaśnienia należy dodać, że rzeczywistym autorem aktu abdykacji był poseł rosyjski w Rzeczypospolitej Nikołaj Repnin⁶.

Pierwszy rozbiór Polski został podpisany 5 sierpnia 1772 roku w Petersburgu. W preambule zaborcy uzasadnili akt zaboru anarchią panującą w Polsce, stanowiącą zagrożenie dla państw sąsiednich oraz historycznymi prawami do zabranych ziem. Rzeczpospolita straciła blisko 30% swojego terytorium i ok. 35% ludności. Prusy uzyskały Prusy Królewskie z Warmią (bez Gdańska i Torunia), część Wielkopolski i Kujaw po Noteć, co dawało razem 36 tys. km² i 580 tys. ludności. Rosja zagarnęła Inflanty oraz ziemie leżące na wschód od linii prowadzonej od środkowego

biegu Dźwiny po środkowy bieg Dniepru z Połockiem, Witebskiem i Mohylewem. Obszar ten wynosił 92 tys. km², a zamieszkiwało go 1300 tys. ludności. Austria zawładnęła Spiszem, Małopolską po linię Wisły i Sanu na północy, po Zbrucz na wschodzie. Na ziemiach tych znajdowały się m.in. kopalnie soli w Bochni i Wieliczce. Zagarnięty przez Austrię obszar liczył 83 tys. km² oraz 2650 tys. ludności.

We wrześniu 1772 roku poseł rosyjski Otton Magnus Stackelberg, poseł austriacki Karl Revitzki oraz poseł pruski Gédéon Benoît złożyli oficjalną deklarację o rozbiorze i zażądali zwołania sejmiku, który by zawarł układy z poszczególnymi zaborcami, wyrażając tym samym zgodę, w imieniu Rzeczypospolitej, na zabór części jej ziem. Król Stanisław August i rada senatu próbowali protestować, zwracając się o pomoc do innych państw, jednak oprócz współczucia i wyrazów sympatii, nie udało się uzyskać rzeczywistego wsparcia.

Z listu Stanisława Augusta Poniatowskiego do króla Ludwika XV z dnia 16 października 1772 roku:

Jest Panu znane, Sire, w wyniku jakiego stopniowania wypadków i nieszczęść zostały przygotowane współczesne okoliczności i doprowadzone do punktu, gdzie dziś się znajdują. Najrozleglejsze i najbogatsze prowincje Polski, najechane przez wojska trzech sąsiadów, już przeszły pod ich władzę lub czekają chwili, by poddać się temu przeznaczeniu. Żadna zniewaga, żadne zaniedbanie zobowiązań Rzeczypospolitej i zasad dobrego sąsiedztwa nie może posłużyć do usprawiedliwienia tej uzurpacji – jest ona rezultatem większej siły, wiedzionej duchem ambicji i żądzy podbojów⁷.

Wielu historyków uważa, że podjęte przez króla Stanisława Augusta próby pozyskania pomocy dla Polski, były działaniami przez niego pozorowanymi.

Naciski i groźby ze strony zaborców nie ustawały, straszono Polaków rozszerzeniem zaborów. Pod taką presją zwołano do Warszawy na dzień 19 kwietnia 1773 roku sejm nadzwyczajny. 16 kwietnia jednak 60 posłów i 9 senatorów, na czele których stanął m.in. Adam Poniński, pozostający na żoździe rosyjskim, i Michał Radziwiłł, zawiązali konfederację. Po złamaniu oporu

Tadeusza Reytana, Samuela Korsaka i Stanisława Bohuszewicza reszta posłów i senatorów, a także król przystąpili do konfederacji, a sejm udzielił pełnomocnictwa do zawarcia traktatów cesyjnych oraz do ułożenia z przedstawicielami państw zaborczych zmian ustrojowych. Państwa zaborcze reprezentowane były przez wyżej wzmiankowanych posłów, wśród których dominującą rolę odgrywał poseł rosyjski Stackelberg. Dysponowali oni wspólnym funduszem, przeznaczonym na skorumpowanie Polaków, ich wojska okupowały tereny Rzeczypospolitej, znajdując się także w Warszawie. Po zawarciu traktatów cesyjnych, podpisanych 18 września 1773 roku, a ratyfikowanych przez sejm 30 września 1773 roku wojska pruskie i austriackie wycofały się, wojska rosyjskie nadal okupowały polskie terytoria. Stackelberg mianowany ambasadorem, uzyskał ogromny wpływ na wewnętrzne sprawy Polski.

Należy dodać, że sejm (1773–1775) poza ratyfikacją traktatów pokojowych przeprowadził wiele reform ustrojowych. Najważniejszą było powołanie Komisji Edukacji Narodowej.

Na zabranych terytoriach państwa zaborcze wprowadziły własną administrację, prawo i nazewnictwo. W królestwie Galicji i Lodomerii (zaborze austriackim) nową administrację wprowadzono już we wrześniu 1772 roku. Polski podział na województwa zastąpiono cyrkulami, stolicą został Lwów, a obowiązujące rozkazy i ustawy powszechne ogłaszane były drukiem dwujęzycznym niemiecko-polskim.

Po podpisaniu traktatów cesyjnych przystąpiono do delimitacji nowych granic Rzeczypospolitej, powołując dwustronne komisje graniczne. Prace tych komisji przeciągały się ze względu na to, że Prusacy i Austriacy powiększali zabory ponad nabytki traktatowe. Najsprawniej przeprowadzone zostało rozgraniczenie z Rosją. Powołana w tym celu komisja zakończyła prace 15 lipca 1775 roku, ustalając przebieg granic od Inflant do Dniepru. Jednak w 1778 roku Rosja zażądała uregulowania pozostałego odcinka granicy, obejmującego tereny Ukrainy od miasteczka Stajek nad Dnieprem po rzekę Taśminę. Rosja, chcąc zalegalizować szereg uzurpacji, zdecydowała, o czym mówi nota ambasadora Stackelberga z 10 lipca 1778 roku, aby za podstawę rozgraniczenia przyjąć stan posiadania (*uti possidentis*)

obu stron z września 1773 roku. Słaba, zdominowana Rzeczpospolita zmuszona była do przyjęcia tej propozycji. W 1780 roku powołano dwustronną komisję graniczną. Ze strony polskiej w jej skład weszli: gen. mjr dywizji ukraińsko-podolskiej Karol Malczewski i płk Jan de Witte, ze strony rosyjskiej gen. mjr Michał Potiomkin (brat Grigorija Potiomkina, faworyta carycy Katarzyny II, i Jakow Bułhakow (późniejszy poseł rosyjski w Warszawie). Komisja rozpoczęła prace w Kryłowie w lipcu 1780 roku a zakończyła 16 stycznia 1781 roku w Morhorodzie. Sejm polski ratyfikował postanowienia komisji w 1782 roku.

Dwadzieścia lat po pierwszym rozbiorze, 23 stycznia 1793 roku Rosja i Prusy podpisały w Petersburgu tajny traktat drugiego rozbioru Polski, a następnie zwróciły się do rządzącej wówczas w Polsce konfederacji targowickiej o zwołanie sejmiku ratyfikującego drugi rozbiór. Zwołany do Grodna, skonfederowany sejm obradował od 17 czerwca do 23 listopada 1773 roku. Wzorem sejmiku z 1773 roku ówczesny ambasador rosyjski Jacob Sievers i poseł pruski Ludwik Heinrich Buchholtz zażądali wyznaczenia pełnomocnej delegacji dla zawarcia traktatów rozbiorowych. Początkowo żądanie to wzbudziło zacięty opór, jednak w początkach lipca powołano delegację do rozmów z Rosją. Na wniosek jednego z posłów, słowo „delegacja” zastąpiono słowem „deputacja”. Miało to zatrzeć wspomnienia o działalności podobnych delegacji w 1773 roku. Zatwierdzona przez króla Stanisława Augusta deputacja składała się z 32 osób: 18 posłów, 6 senatorów i 8 ministrów. Znaleźli się w niej m.in. biskupi: Józef Massalski, Józef Kossakowski, hetman Józef Zabiełło i kasztelan Piotr Ożarowski. Za pracę w tej deputacji zostali oni w czasie powstania kościuszkowskiego oskarżeni o zdradę Ojczyzny i powieszani 9 maja 1794 roku w Warszawie.

Początkowo deputacja otrzymała upoważnienie do zawarcia jedynie traktatu wieczystego przymierza z Rosją, ale pod naciskiem Sieversa, na mocy udzielonych pełnomocnictw, 22 lipca 1793 roku podpisała z Rosją traktat rozbiorowy, ratyfikowany przez sejm w Grodnie 17 sierpnia 1793 roku.

Pod presją Sieversa i Buchholtza żądających wyłonienia delegacji do rozmów z Prusami, sejm upoważnił deputację do negocjacji z Prusami. W instrukcji przygotowanej

⁴ Ten fragment artykułu ma współautorkę, jest nią Urszula Kacperczyk z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie.

⁵ Z. Krasieński: *Przedświt*, Paryż 1843, s. XIV.

⁶ Por. M. Żwirska, *Ostatnie lata życia Stanisława Augusta*, Warszawa 1978, s. 128.

⁷ Por. https://pl.wikisource.org/wiki/List_Stanisława_Augusta_Poniatowskiego_do_Ludwika_XV.

dla deputacji zabroniono jednak poruszania kwestii związanych z cesją ziem, a upoważnienie obejmowało jedynie prowadzenie rozmów w sprawie traktatu handlowego. Dopiero na słynnej niemej sesji sejmowej w dniu 23 września, deputacja uzyskała upoważnienie do podpisania traktatu rozbiorowego z Prusami. Stało się to 25 września 1793 roku. Tym samym drugi rozbiór Polski został przypieczętowany, a Polskę okrojono o obszar od zachodu

57 tys. km² na rzecz Prus i 250 tys. km² na rzecz Rosji. 24 października 1795 roku Prusy, Austria i Rosja uzgodniły traktat, na mocy którego przeprowadzony został ostatni, pełny, trzeci rozbiór Polski, a zaborcy pochłonęli resztę wolnych ziem I Rzeczypospolitej. Zgodnie z postanowieniem tego traktatu *nazwa Królestwa Polskiego obecnie i raz na zawsze zostaje uchylona*.

Oryginalne dokumenty związane bezpośrednio z pierwszym i drugim rozbiorem Polski, omówione wyżej, zostały specjalnie wypożyczone na wystawę z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. Należą one do jednego z najcenniejszych osiemnastowiecznych zespołów archiwaliów I Rzeczypospolitej – tzw. Zbioru Popielów. Podstawową część tego zbioru stanowi fragment Archiwum Stanisława Augusta. Po upadku powstania kościuszkowskiego część akt urzędowych I Rzeczypospolitej oraz akt powstania kościuszkowskiego włączono do archiwum Królewskiego, mieszczącego się na Zamku Królewskim. Po śmierci Stanisława Augusta (Petersburg, 12 lutego 1798 roku) archiwum uległo rozproszeniu. Część archiwaliów została przekazana przez ks. Józefa Poniatowskiego Marcinowi Badeniemu, administratorowi dóbr księcia, ten zaś przeniósł je do swojego majątku w Bejskach. W połowie XIX wieku, drogą koligacji rodzinnych, archiwum przeszło w posiadanie rodziny Popielów i przeniesiono go do Krakowa. W 1923 roku dokumenty zostały zakupione do Archiwum Akt Dawnych w Warszawie.

Protokół czynności Deputacji wyznaczonej do zawarcia traktatu z Prusami, 5 VIII – 18 XI 1793, Grodno; AGAD

O kształtowaniu ducha – w kręgu lwowskiego Ossolineum

Więc patrzcie uważnie, a znaki śmierci przemienią się wam nagle w znaki zmartwychwstania⁸.

Portret Kornela Ujejskiego (1823–1897), pisarza i poety, zwanego często ostatnim wielkim romantykiem, namalowany przez Eugeniusza Steinsberga (1855–?), malarza ze szkoły krakowskiej i monachijskiej, przedstawia starca w długim czarnym surducie, z siwymi włosami, pełnego powagi i dostojeństwa. Całopostaciowy wizerunek, utrzymany w konwencji romantycznego realizmu, przypomina kompozycyjnie ostatnie portrety, zwłaszcza fotograficzne, Adama Mickiewicza. Ta sama zaduma, twarz lekko zwrócona w lewą stronę.

Eugeniusz Steinsberg, *Portret Kornela Ujejskiego*, 1894, olej, płótno; MKL w ZNIO

⁸ Z. Krasieński: *Przedświt*, Paryż 1843, s. XV.

Kornel Ujejski urodził się w roku wydania drugiego tomu *Poezji* Adama Mickiewicza (Wilno 1823). Dzieliło ich całe pokolenie. W 1847 roku Ujejski bawił w Paryżu, gdzie zetknął się z mesjanizmem Towiańskiego, a także z Józefem Bohdanem Zaleskim, Juliuszem Słowackim i Fryderykiem Chopinem. Spotkania te w dużej mierze zaważyły na mesjanistycznym charakterze jego poezji. W 1848 roku uczestniczył w rewolucji lutowej w Paryżu, a w listopadzie tegoż roku brał udział w tzw. rewolucji lwowskiej. Był autorem słynnej pieśni *Z dymem pożarów* (1847), napisanej pod wpływem wiadomości o rzezi galicyjskiej, nieoficjalnego hymnu powstania styczniowego (1863), w którym Ujejski nie wziął udziału.

Anegdotę związaną z pieśnią *Z dymem pożarów* przytacza Władysław Mickiewicz (syn Adama) w drugim tomie *Pamiętników*:

[notatka z 1861 r.] Można powiedzieć o Warszawie, to co się mówi o Paryżu: dowcip krąży tu po ulicy. [...] Kilka osób idących za policmajstrem usłyszało jak nucił „Z dymem pożarów”. Melodia ta tak go uderzyć musiała, że ją zapamiętał i zaśpiewał mimo woli. Przechodnie bili brawo, policmajster wściekły, przyspieszył kroku, a za nim szły wybuchy śmiechu⁹.

W innym zaś miejscu, dokonując oceny poezji i poetów polskich w XIX wieku, tak pisze o twórczości Ujejskiego:

Tajne druki ossolińskie

W czerwcu 1834 roku sąd karny we Lwowie wytoczył Konstantemu Słotwińskiemu (1793–1846), ówczesnemu dyrektorowi Zakładu Narodowego im. Ossolińskich oraz kilku jego współpracownikom, proces za wydrukowanie w 1833 roku w drukarni ossolińskiej, bez pozwolenia cenzury, tekstów uznanych za wywrotowe.

*W czerwcu 1834 roku gruchnęła wieść po Lwowie, która zelektryzowała wszystkich, poruszyła i zaniepokoiła ogół. Głosiła ona, że Austriacy dobrali się do największej świętości narodowej w zaborze austriackim, że zrewidowali od piwnic do strychu Zakład Ossolińskich, zamknęli go, a personel biblioteczny i drukarski z dyrektorem na czele odprowadzili do więzienia pod zarzutem zbrodni stanu*¹².

*Ujejski, którego niektóre wiersze mają piętno najpiękniejszych jambów Augusta Barbier*¹⁰, *doczekał tego, że cała Polska śpiewa jeden z jego hymnów*¹¹.

Ujejski związany był ze lwowskim kręgiem literackim, skupionym wokół Ossolineum. Dyrektor Zakładu Narodowego im. Ossolińskich August Bielowski był jego bliskim przyjacielem. Ossolineum we Lwowie zgromadziło wokół siebie nie tylko środowisko zdolnych polskich literatów, takich jak np. Wincenty Pol, było przede wszystkim patriotycznym gniazdem, a jego kuratorzy (książęta Lubomirscy: Henryk i Jerzy), dyrektorzy (Konstanty Słotwiński, August Bielowski, Wojciech Kętrzyński) oraz wielu innych pracowników zaangażowanych było czynnie w polski ruch niepodległościowy, biorąc udział w powstaniach i działaniach konspiracyjnych. W murach Ossolineum ci sami ludzie, w sposób sumienny i zapobiegliwy, realizując zamierzenia Józefa Maksymiliana hr. Ossolińskiego, gromadzili polską literaturę, pamiątki narodowe, przechowując je dla przyszłych pokoleń. W gmachu Zakładu Narodowego im. Ossolińskich dokonano się *sui generis* zespolenie idei i pracy nad dobrem zniewolonego narodu, a Ossolineum stało się jedną z najważniejszych polskich instytucji kultury, która zapoczątkowała odbudowę, przybliżając czas zmartwychwstania kraju.

Stało się tak dlatego, że od dłuższego czasu władze austriackie były zaniepokojone wzrastającą liczbą krążących z rąk do rąk broszurek patriotycznych. Podczas mnożących się we Lwowie rewizji, w ręce policji wpadały coraz to nowe książeczki drukowane rzekomo w Paryżu, Awinionie, Bourges, Genewie, podobnych jednak do siebie pod względem typograficznym. Śledztwo wykazało niezbitcie istnienie na terenie Galicji tajnej drukarni, w której wszystkie te broszury zostały odbite. Przypadek zrzucił, że w trakcie fali aresztowań po nieudanej wyprawie Józefa Zaliwskiego, zatrzymano również młodego człowieka, Adolfa Rolińskiego¹³, który wskazał na Ossolineum jako źródło owych publikacji. Drugi z rzędu jego dyrektor Konstanty Słotwiński, prawnik, historyk i literat, był gorącym patriotą, uczestnikiem wojen napoleońskich, sprawnym zarządcą. Dzięki jego staraniom władze austriackie zezwoliły na uruchomienie w 1832 roku drukarni, mającej stać się jednym z podstawowych źródeł utrzymania Ossolineum. Słotwiński zaczął zatrudniać, przede wszystkim w nowo otworzonej drukarni, emigrantów, uczestników niedawnych powstań. Stali się oni kontaktem Ossolineum z centrami emigracyjnymi. Pod ich wpływem Słotwiński zgodził się na tajną akcję wydawniczą, biorąc w niej sam żywy udział. A zbrodnicza i wywrotowa działalność Ossolineum i jego dyrektora zaczęła się od wydrukowania w listopadzie 1832 roku „biletu” z orzełkiem polskim i licznymi napisami, przeznaczonymi dla uczestników tajnej uroczystości ku uczczeniu drugiej rocznicy powstania listopadowego, a zakończyła prawdopodobnie w październiku 1833 roku wydaniem książeczek Aleksandra Jełowickiego i Stefana Witwickiego.

Rankiem 17 kwietnia 1834 roku budynek zakładowy został otoczony wojskiem, a do gmachu wkroczyło kilkunastu funkcjonariuszy policji pod wodzą [...] osławionego renegata Stanisława Zajączkowskiego.

Drukarnię i litografię opieczętowano, a pracowników aresztowano. 13 czerwca 1834 roku zatrzymano i postawiono w stan oskarżenia dyrektora Konstantego Słotwińskiego. Proces trwał dwa i pół roku, a orzeczony wyrok skazywał Słotwińskiego na dwanaście lat ciężkiego więzienia w twierdzy Kufstein.

W drukarni ossolińskiej wydrukowano tajnie:

Kazimierza Brodzińskiego, *O narodowości Polaków*; Aleksandra Jełowickiego, *O Towarzystwie wzajemnej pomocy*; Karola Kniaziewicz, *Czy Polacy mogą się wybić na niepodległość*; czasopismo „Konfederatka”; Joachima Lelewela, *Trzy konstytucje polskie*; Feliksa Łojko, *Krótkie roztrząśnienie prawa trzech*

⁹ W. Mickiewicz, *Pamiętniki*, t. II, Warszawa 2012, s. 448.

¹⁰ Henri Auguste Barbier (1805–1882), dramaturg i poeta francuski, członek Akademii Francuskiej.

¹¹ W. Mickiewicz, *Pamiętniki*, t. II, Warszawa 2012, s. 793.

¹² K. Wisłocki, *Tajne druki Zakładu Ossolińskich*, „Pamiętnik Literacki” 1934, z. 31/1/4, s. 318–319.

¹³ Por. *ibidem*, s. 319.

dworów do korony polskiej; Adama Mickiewicza, Do matki Polki, Księgi Narodu i Pielgrzymstwa Polskiego, Juliana Niemcewicza, Ostatnie słowa do ziomków moich, Treny wygnańca; Bonawentury Niemojowskiego, O ostatnich wypadkach rewolucji polskiej; Druga rocznica Dwódziestego [sic!] Dziewiątego Listopada; Karola Różyckiego, Powstanie na Wołyniu czyli pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej...; Spis imienny Męczenników Polskich; Urządzenie pospolitego ruszenia; Stefana Witwickiego, Moskale w Polsce; Feliksa Wrotnowskiego, Pamiętniki o Powstaniu Litwy; Napoleona Feliksa Żaby, Polak w więzieniu w Paryżu; Zbiór ważniejszych przepisów musztry dotąd w wojsku polskim istniejących do użytku [...] oraz liczne litografie o charakterze patriotycznym.

Gnani wichrem – emigracyjne drogi

Znasz ty miłość która nęci

*Wiecznie duszę w kraj pamięci*¹⁴

Biografowie i badacze twórczości Adama Mickiewicza, poszukując momentów przełomowych w jego życiu, próbują znaleźć odpowiedź na pytanie, co spowodowało odejście poety od twórczości *stricte* poetyckiej i skoncentrowanie się na działalności politycznej i społecznej.

Zwrotów w biografii poety było kilka, ale z pewnością upadek powstania listopadowego zaważył na niej najbardziej. Stał się on początkiem jego emigracji

bez możliwości powrotu do kraju, zmuszając poetę do odcięcia się od swojej przeszłości, także literackiej, dokonania ostatecznego rozrachunku, niejako zamknięcia, zatrzaśnięcia za sobą drzwi. Nie uda mu się ująć przed nostalgią, pamięć będzie się buntować. Ma jednak na to poeta lekarstwo w postaci całkowitego pogrążenia w pracy na rzecz idei. Jest to niezwykle głębokie cięcie, dokonujące się przede wszystkim w sferze języka. Codziennosc wyrażać się będzie od tej chwili po francusku.

Powstańcy listopadowi, bohaterowie utworów Mickiewicza, emigranci, pozbawieni szans na lepsze jutro, towarzyszą na tej drodze poecie. Pracując dla nich, poeta sławi ich dzielność i bezgraniczne poświęcenie – do 1834 roku w poezji – po tej dacie będzie próbował zorganizować emigranckie życie wokół jednoczącej idei.

Temu się poświęcając, Adam Mickiewicz podejmuje trud redagowania emigracyjnych czasopism, takich jak „Pielgrzym Polski”; współorganizowania polskich towarzystw emigracyjnych czy literackich, w tym udział w stworzeniu w 1838 roku w Paryżu Biblioteki Polskiej; zdobywania środków na udzielenie pomocy najbardziej potrzebującym, ale nade wszystko poszukiwania dróg politycznych i wojskowych (m.in. Legion włoski Adama Mickiewicza, 1848) przywrócenia Polski do życia.

Takim zadaniom najlepiej służy prasa. Jest nośnikiem aktualnych informacji, relacjonując np. bieżące wydarzenia. Przykładem mogą tu być, unikatowe

już dzisiaj, gazetki ukazujące się w czasie powstania listopadowego, w redagowaniu których Mickiewicz nie uczestniczył, czy też, zwłaszcza w drugiej połowie lat trzydziestych, polska prasa emigracyjna, z którą współpracował.

„La Tribune des Peuples” (1849)

My w natchnieniu wspólnych marzeń

Gnani wirem smętnych zdarzeń

*Idziem kędy wiedzie droga!*¹⁵

Mickiewiczowskie próby posługiwania się w twórczości literackiej językiem francuskim (*Konfederaci barscy*, 1836) nie przyniosły mu satysfakcji pisarskiej. Choć w listach wyrażał obawy, że po blisko dwudziestoletnim używaniu na co dzień obcego języka, traci zdolność plastycznego, artystycznego wyrażania się w języku rodzimym, to jednak trudno mu było odejść już od francuszczyzny. Wyrażał się w niej na tyle sprawnie, że był w stanie podjąć się redakcji francuskojęzycznego dziennika „La Tribune des Peuples”, której pierwszy numer ukazał się 15 marca 1849 roku w Paryżu. Stało się to już po przesileniu się Wiosny Ludów w końcówce 1848 roku. Przesilenie nie oznaczało jednak całkowitego wygaszenia ruchu. Bronili się przeciw Austriakom Węgrzy, Mazzini stanął na czele rządu republiki w Rzymie. 10 grudnia 1848 roku w głosowaniu powszechnym prezydentem II Republiki został obrany Ludwik Napoleon Bonaparte, co ożywiło legendę Napoleona I Bonaparte. W takich okolicznościach pojawia się nowe przedsięwzięcie Mickiewicza: założenie w Paryżu dziennika w języku francuskim, poświęconego sprawom międzynarodowym, w tym miejscu kwestii polskiej w europejskim ruchu rewolucyjnym¹⁶.

Irredenta polska, zwrócona przeciwko trzem zaborcom, uosabiającym europejski porządek Świętego Przymierza, znana była w Europie od kilkunastu lat. W oczach francuskich, włoskich i niemieckich rewolucjonistów polski patriota okazywał się niezawodnym sojusznikiem, jako wróg Świętego Przymierza. Polskie ruchy narodowyzwoleńcze w tym okresie poniosły klęskę, ale

fala „nowej”, młodej emigracji polskiej, udająca się na Zachód, nie złożyła jednak broni i chętnie angażowała się w trwające jeszcze walki rewolucyjne. Polacy bili się na Węgrzech. Dowodzili nimi generałowie Dembiński i Bem. Mierosławski walczył na Sycylii. W tej sytuacji było oczywiste, że projekt powołania nowego dziennika znalazł się pod polskim patronatem. Rola Mickiewicza była nieprzypadkowa. Cieszył się międzynarodową sławą, stał ponad emigracyjnymi podziałami. Uruchomienie gazety było możliwe dzięki hojności Ksawerego Branickiego, ekscentrycznego potomka targowiczian, który oddał do dyspozycji Mickiewicza ok. 200 000 franków przeznaczonych na cele publiczne¹⁷. Prace przygotowawcze podjęto w lutym 1849 roku, a pierwszy numer ukazał się 15 marca tegoż roku. Tytuł nawiązywał do słynnej „La Tribune”, organu węglarstwa z lat 1828–1835, z którą miał kontakt również „Pielgrzym Polski” Mickiewicza.

Dziennik informował o wydarzeniach w wielu krajach Europy, a skład licznej redakcji miał być międzynarodowy. Znane są nazwiska 34 współpracowników „Trybuny”, do tego dochodzą korespondenci zamiejscowi, którzy pisywali do niej okazjonalnie: z różnych miast włoskich, z Brukseli, Londynu, Genewy i Polski. Francuscy współpracownicy pisma to administrator Eugène Carpentier, sekretarz redakcji Auguste Lacaussade oraz autorzy artykułów politycznych, m.in.: François Lechevalier oraz znana bojowniczką o prawa kobiet Paulline Rolland, a także Charles Martin. Polscy współpracownicy Mickiewicza to: Edmund Chojecki, pisarz i literat, Franciszek Grzymała, warszawski dziennikarz przedpowstaniowy i Leopold Lew Sawaszkiewicz. Nurt wyraźnie socjalistyczny reprezentowali: Niemiec Hermann Ewerbeck, który był niedługo przed podjęciem współpracy z „Trybuną” członkiem Związku Komunistów i przyjaźnił się z Engelsem, oraz Belg Jean Collins. Ponadto w redagowaniu pisma uczestniczyli: dwaj Włosi – Luigi Frapolli i skrajny radykał Giuseppe Riccardi, dwaj wybitni emigranci rosyjscy – Iwan Gołowin i Nikołaj Sazonow, Hiszpan Ramon de la Sagra, Chilijczyk Francisco Bilbao, jak również dwaj Chorwaci – A. Brlić i S. Hrkalović oraz dwaj Rumuni –

¹⁴ Z. Krasiński, *Przedświt*, Paryż 1843, s. 19.

¹⁵ Z. Krasiński, *Przedświt*, Paryż 1843, s. 10.

¹⁶ Por. A. Mickiewicz, *Dzieła*, t. XII „Legion Polski”. „Trybuna Ludów”, Warszawa 1997, Dodatek krytyczny. *Objaśnienia wydawcy*, s. 369.

¹⁷ Por. *ibidem*, s. 370.

N. Bălcescu i S. Colescu. „Trybuna” utrzymywała także kontakt z agentem Kossutha w Paryżu – László Telekim¹⁸. Redaktorem naczelnym został Adam Mickiewicz. Redakcja mieściła się w samym centrum Paryża, w pobliżu ulicy Saint-Honoré. Gazetę tłoczyła drukarnia prywatna.

Najwięcej miejsca w piśmie zajmowały sprawy zagraniczne, podawane tak, by ukazać ich znaczenie dla Francji i perspektywę rewolucyjnych zwycięstw w Europie. Wydano ogółem 158 numerów edycji porannej, z krótką przerwą wydawniczą od 14 czerwca do 1 września 1849 roku, spowodowaną zamknięciem przez policję francuską redakcji pisma, oskarżonego o działalność antyrządową. Posypały się aresztowania, sam Mickiewicz przez kilka tygodni ukrywał się w mieszkaniu zaprzyjaźnionego Francuza, jednak po wznowieniu 1 września działalności nadal pełnił funkcję redaktora naczelnego pisma. Przez cały okres swojej pracy w „Trybunie” Mickiewicz nie podpisywał swoim nazwiskiem publikowanych w piśmie artykułów.

Prezentowany obok rękopisu *Pana Tadeusza* egzemplarz „La Tribune des Peuples” jest jednym z najcenniejszych czasopism polskich w kolekcji Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Jest on bowiem jednym z czterech zachowanych do dzisiaj kompletów tego pisma. Oprócz egzemplarza ossolińskiego, kompletna „Tribune” znajduje się w zbiorach Biblioteki Polskiej w Paryżu, Biblioteki Narodowej w Paryżu oraz Biblioteki Uniwersyteckiej i Miejskiej w Lozannie. Egzemplarz ossoliński obejmuje również pojedyncze numery mutacji wieczornej oraz liczne dodatki i jako taki stanowił podstawę wydanego przez Ossolineum w 1963 roku faksymile.

Umieszczony obok rękopisu *Pana Tadeusza*, ostatniego wielkiego dzieła poetyckiego Mickiewicza, pokazuje zmiany, jakie zaszły w życiu polskiego wieszca narodowego po 1834 roku – od poezji w języku polskim – do podjętej z całym zaangażowaniem działalności politycznej. Sprawy te w życiu Mickiewicza dzieli także język, tworzywo jego wypowiedzi: dla poetyckiej – polski; dla politycznej – francuski.

1 października 1849 roku Ksawery Branicki oświadczył, że przestaje subsydiować „Trybunę”, gdyż rząd francuski zagroził mu wydaleniem z Francji. Mickiewicz sądził, że uda mu się poprowadzić dalej pismo bez wsparcia finansowego, jednak zarówno jemu, jak i innym Polakom groziło ze strony rządu wydalenie z kraju, jeżeli nie zaprzestaną współpracy z „Trybuną Ludów”¹⁹. W tej sytuacji 16 października ukazała się w „Trybunie” deklaracja, po raz pierwszy jawnie podpisana przez Narcyza Olizara, członka dyrekcji, oraz Adama Mickiewicza, o wycofaniu się Polaków z redagowania „Trybuny”. Po wycofaniu się Polaków Carpentierowi nie udało się utrzymać gazety. 20 października skonfiskowano jej nakład, a członkowie redakcji zostali skazani na grzywnę i aresztowanie. 10 listopada 1849 roku gazeta ogłosiła, że zawiesza swoją działalność. Próby wznowienia wydawania pisma w latach następnych się nie powiodły.

Ziemiańki polskie w walce o Niepodległość

Siostrzo moja! Wstań, chodź do mnie,

*Prawda z Polską – Polska z nami!*²⁰

Ziemiańki polskie czynnie uczestniczyły w ruchu niepodległościowym, nie tylko wspierając mężczyzn. Wiele z nich brało bezpośredni udział w walkach powstańczych.

Wśród nich poczesne miejsce zajmuje Emilia Plater (1806–1831), bohaterka Mickiewiczowskiego wiersza *Śmierć Pułkownika*, oraz jej przyjaciółka i adiutantka Maria Raszanowicz (ok. 1809–?), bojowniczką powstania listopadowego, czy Henryka Pustowójtówna (1843–1881), adiutantka generała Mariana Langiewicza, dyktatora powstania styczniowego.

Znaczącą rolę odegrała także Klementyna z Tańskich Hoffmanowa (1798–1845), rówieśniczka Adama Mickiewicza, pisarka, dramatopisarka, pedagog. Jako

pierwsza rozpoczęła pisanie po polsku książek dla dzieci i młodzieży. Była kobietą samodzielnie się utrzymującą z pracy pedagogicznej i pisarskiej.

Klementyna Tańska debiutowała w 1819 roku traktatem pedagogicznym *Pamiętka po dobrej matce*, wydanym w Warszawie. W 1826 roku została wykładowczynią w tzw. Instytucie Guwernantek, a od 1828 roku była wizytatorką wszystkich szkół żeńskich w Warszawie, rok później poślubiła Karola Hoffmana. Współpracowała z pisemkiem „Dziennik dla Dzieci”. W czasie powstania listopadowego współzałożyła Związek Dobroczynności Warszawianek. Po upadku powstania udała się wraz z mężem na emigrację, osiadając najpierw w Dreźnie, gdzie poznała Adama Mickiewicza, a następnie we Francji. Brała czynny udział w życiu politycznym Paryża, nazywana Matką Wielkiej Emigracji.

Największe jednak zasługi położyła Hoffmanowa na polu wychowania młodych Polek, przyszłych matek i obywaterek, proponując nowy model wychowania dziewcząt, poszerzenia ich wiedzy, kształtowanie postaw patriotycznych, uczenia szacunku dla rodzimej religii i kultury, albowiem jej zdaniem, to kobieta tworzy fundament domu rodzinnego. Od jej wiedzy, postawy moralnej i religijnej zależą losy dzieci, a zatem przyszłych pokoleń. Pisma pedagogiczne Hoffmanowej powstały pod wpływem myśli pedagogicznej francuskiej, zwracały uwagę na znaczenie etyki i psychologii oraz rozwijanie fizycznej tężyzny w procesie wychowania. Jako nauczycielka młodych kobiet uważała za konieczność przygotowania ich do samodzielności i zdobywania pracą

środków na utrzymanie. Przyczyniła się także do reformy wychowania kobiet w duchu ideałów tworzącej się inteligencji miejskiej, inicjowała literaturę pedagogiczną. Przełomowe znaczenie miał tu fakt, że już pierwszym swym dziełem narzuciła opinii publicznej ideał pedagogiczny, odpowiadający w dużej mierze przemianom ekonomiczno-społecznym. Pisma jej miały ogromny wpływ na wychowanie następnych pokoleń i na literaturę pedagogiczną, poświęconą wychowaniu kobiet, zapoczątkowując emancypacyjne myślenie kobiet polskich.

U schyłku XIX wieku ruch równouprawnienia kobiet nasila się, znajdując oparcie w partiach socjalistycznych, a wcześniej w tezach głoszonych przez pozytywizm polski.

¹⁸ Por. *ibidem*, s. 371–372.

¹⁹ Por. *ibidem*, s. 377.

²⁰ Z. Krasieński, *Przedświt*, Paryż 1843, s. 17.

Przyjaciółką Marii Konopnickiej (1842–1910), czołowej pisarki pozytywistycznej, była, młodsza od poetki o dziewiętnaście lat, Maria Dulębianka (1861–1919), malarka, autorka m.in. portretu Marii Konopnickiej, obrazów o charakterze patriotycznym, w tym prezentowanego na wystawie: *Po wyroku*; bojowniczką o prawa kobiet.

Swoją walkę o równouprawnienie rozpoczęła w 1885 roku, żądając dopuszczenia kobiet do studiowania w krakowskiej Szkole Sztuk Pięknych. W 1908 roku chciała kandydować do Sejmu Galicyjskiego, mając poparcie Stronnictwa Ludowego. W 1911 roku redaguje „Głos Kobiet”, poświęcony równouprawnieniu. W tym samym roku zostaje jedną z pierwszych członkiń powstałego we Lwowie oddziału Związku Strzeleckiego. Zorganizowała również Komitet Pracy Obywatelskiej Kobiet, wzywając w 1914 roku, jako przewodnicząca, do poparcia przez członkinie idei Legionów. Po zajęciu Lwowa przez Rosjan w 1914 roku należy do akcji opieki nad mieszkańcami. Między innymi dzięki jej pracy i ofiarności mieszkańcy Lwowa mogli przetrwać okupację. Kiedy wybuchła wojna polsko-ukraińska, Dulębianka, głosząca wcześniej konieczność współpracy obu nacji, organizuje pomoc dla obrońców Lwowa. Z założonego przez nią Klubu Uliczników rekrutowało się wielu młodych bojowników, słynnych Lwowskich Orłąt. Pracowała także w szpitalu polowym, opatrując rannych. Tam właśnie zaraziła się tyfusem i zmarła 7 marca 1919 roku, doczekawszy się, że Polki w odrodzonej Polsce uzyskały pełne prawa obywatelskie.

Rozpoczynająca się bowiem u progu XIX wieku budowa samoświadomości kobiet polskich, ich współuczestniczenia w kształtowaniu nowoczesnego społeczeństwa, zaowocowała w wolnej Polsce uzyskaniem przez nie wszelkich praw obywatelskich, z prawem wyborczym czynnym i biernym na czele – 28 listopada 1918 roku.

Maria Dulębianka, *Po wyroku*, 1900 r., olej, płótno;
Muzeum Niepodległości w Warszawie

Nie tylko Mickiewicz – polska literatura patriotyczno-historyczna u progu niepodległości

Tam buńczuki, tam sztandary,

Śnieżne pióra i korony²¹

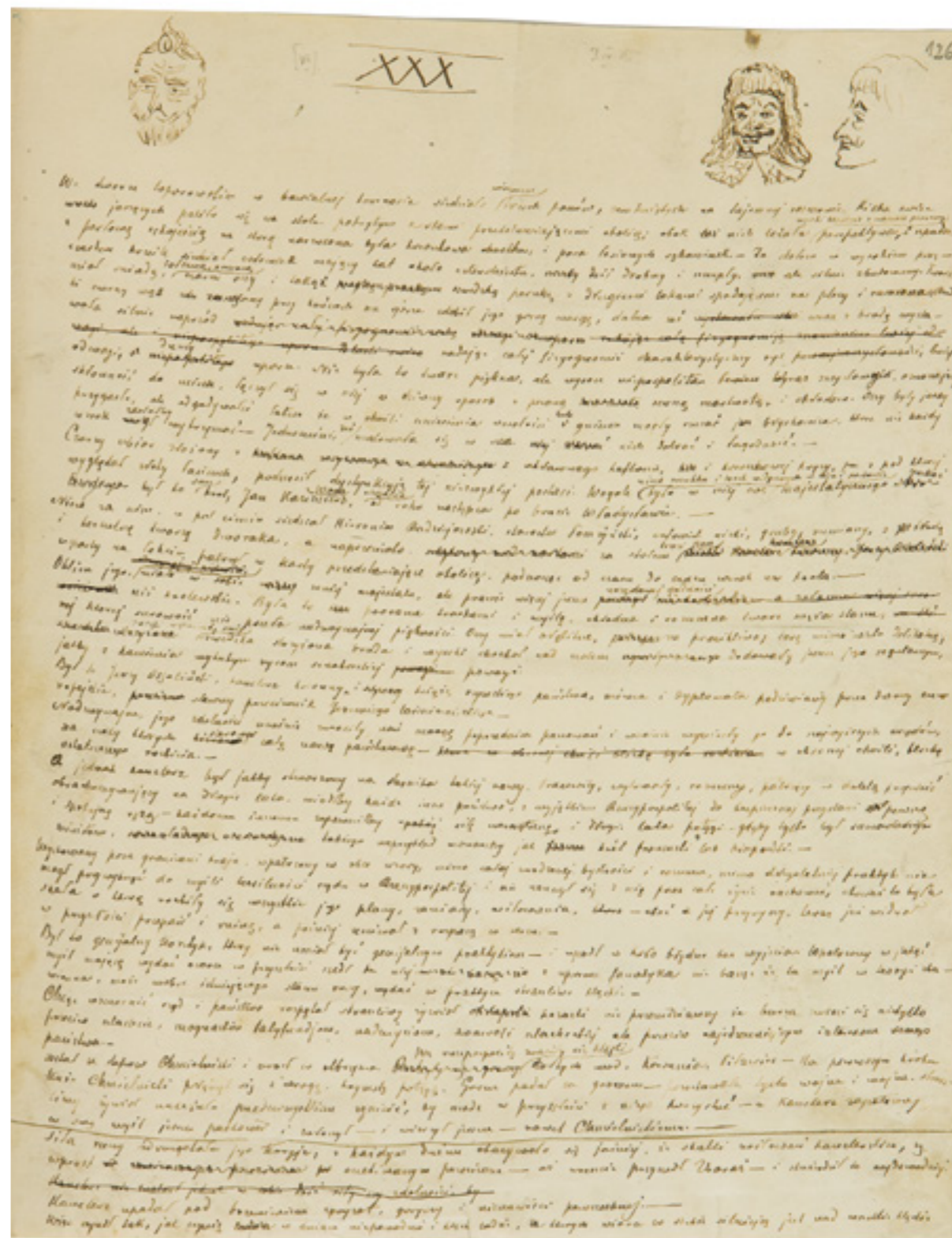
Pod koniec I połowy XIX wieku ukazało się drukiem, najpierw w Paryżu (1839–1841), potem w Wilnie (1844–1845), 25 części *Pamiętek Soplicy* Henryka Rzewuskiego (1791–1866), rozpoczynając wielki triumf i popularność

polskiej literatury patriotyczno-historycznej. U schyłku XIX wieku, u progu niepodległej, gatunek ten preferowała literatura dla dzieci i młodzieży, pisarze zaś w sposób szczególny kładli nacisk na atrakcyjność i przystępność ukazywanych zdarzeń historycznych. Nie bez znaczenia był też walor dydaktyczny, kształtujący postawy patriotyczno-rycerskie młodego pokolenia. Literatura ta wzmacniała polską mitologię historyczną, mity rycerskie, wiarę w polskie cnoty kardynalne.

W nurt tak rozumianej literatury historycznej wpisują się najbardziej znane polskie dzieła literackie, jak *Trylogia*, *Quo vadis* czy *Krzyżacy* Henryka Sienkiewicza (1846–1916).

W 1905 roku Henryk Sienkiewicz otrzymał jako szósty literacką Nagrodę Nobla, przyznaną mu za całokształt twórczości. Jego pisarstwo przyniosło mu uwielbienie polskich czytelników, znajdując także uznanie za granicą. Ten znakomity nowelista, powieściopisarz, podróżnik i dziennikarz, działacz społeczny i polityczny, członek Towarzystwa Tajnego Nauczania w Warszawie, w swojej przemowie wygłoszonej na uroczystości wręczenia nagrody powiedział: *Głoszono ją umarłą, a oto jeden z tysięcznych dowodów, że żyje.*

Dla czytelnika polskiego szczególne znaczenie miała *Trylogia*, pisana w latach 1884–1888, której akcja została umieszczona w siedemnastowiecznej Polsce. Bohaterowie tego cyklu powieściowego stali się dla pokoleń młodych Polaków wzorami do naśladowania: w poświęceniu dla ojczyzny, bohaterstwie i bezkompromisowości, wierności ideałom i więzom przyjaźni. Obecność w *Trylogii* wartości humanitarnych, ogólnoludzkich czyni też to dzieło atrakcyjnym i dla innych kultur, Sienkiewicz bowiem, broniąc godności własnego narodu, nie wpada w pułapkę nacjonalizmu. Prace nad *Trylogią* poprzedziły rzetelne studia historyczne pisarza. Konstruując świat przedstawiony powieści, oparł się na wielu źródłach, w tym rękopiśmiennych dokumentach z XVII wieku oraz na pracach współczesnych mu historyków. Utwór pisany, jak to określił sam autor: ku pokrzepieniu serc, choć stanowił w pewnym stopniu apoteozę szlachetczyzny, był wyrazem wiary pisarza w wartości moralne narodu, stąd wizja historii zaprezentowana w dziele, została nieco uproszczona.

Rękopis *Ogniem i mieczem* [Pierwsza część *Trylogii*] Henryka Sienkiewicza tom II, początek rozdziału XXIX; ZNIO

²¹ Z. Krasiński, *Przedświt*, Paryż 1843, s. 30.

W baśniowo-historycznej konwencji powieści dla młodzieży plasuje się bogata twórczość Walerego Przyborowskiego (1845–1913), dziennikarza, historyka powstania styczniowego, pisarza. Jako literat debiutował powieścią *Hinda* (1869), ogłaszając do 1913 roku około dziewięćdziesięciu powieści. W fabule jego utworów dominują wątki sensacyjne i przygody bohaterów, mało jednak oryginalne, powielające schematy konstrukcyjne,

z powierzchownym traktowaniem materiału historycznego, lekceważeniem psychologicznej strony postaci. Mimo niepochlebnych recenzji powieści te, przeznaczone dla dzieci i młodzieży, cieszyły się niesłabnącym powodzeniem. Włączył się nimi Przyborowski w realizację programu wychowania narodowego w warunkach niewoli, podtrzymywania szacunku dla bohaterskiej przeszłości i walki o wolność.

W swoich powieściach Przyborowski wykorzystywał głównie trzy momenty historyczne: powstanie kościuszkowskie (np. *Racławice*, 1908, *Grom maciejowicki*, 1908), wojny napoleońskie i czasy Księstwa Warszawskiego (np. *Bitwa pod Raszynem*, 1881, *Na San Domingo*, 1902, *Było to pod Jeną*, 1904) oraz powstanie listopadowe.

Jednak walory poznawcze tych powieści były ograniczone. Zdaniem współczesnych recenzentów autor rozbudowywał nadmiernie wątki przygodowe, powierzchownie traktując obraz epoki.

Osobną i wielce znaczącą kartę ma twórczość Stefana Żeromskiego (1864–1925), adresowana przede wszystkim do czytelnika dorosłego.

***Rozdziobią nas kruki, wrony* (1895), prezentowane na wystawie, stanowią przykład historycznej literatury rozrachunkowej, demitologizującej historyczne polskie wypadki. Naturalistyczne ujęcie zdarzeń historycznych, hiperbolizacja brzydoty, brudu i śmierci, odziera historię z romantycznej aury. Nic więc dziwnego, że popularność takiego widzenia spraw Polski i Polaków była nikła, choć wielu czytelników uważało Żeromskiego za sumienie narodu.**

Pięć lat młodszy od Żeromskiego Wacław Gąsiorowski (1869–1939), powieściopisarz i działacz emigracyjny, praktycznie samouk, kulturę pisarską zawdzięczał

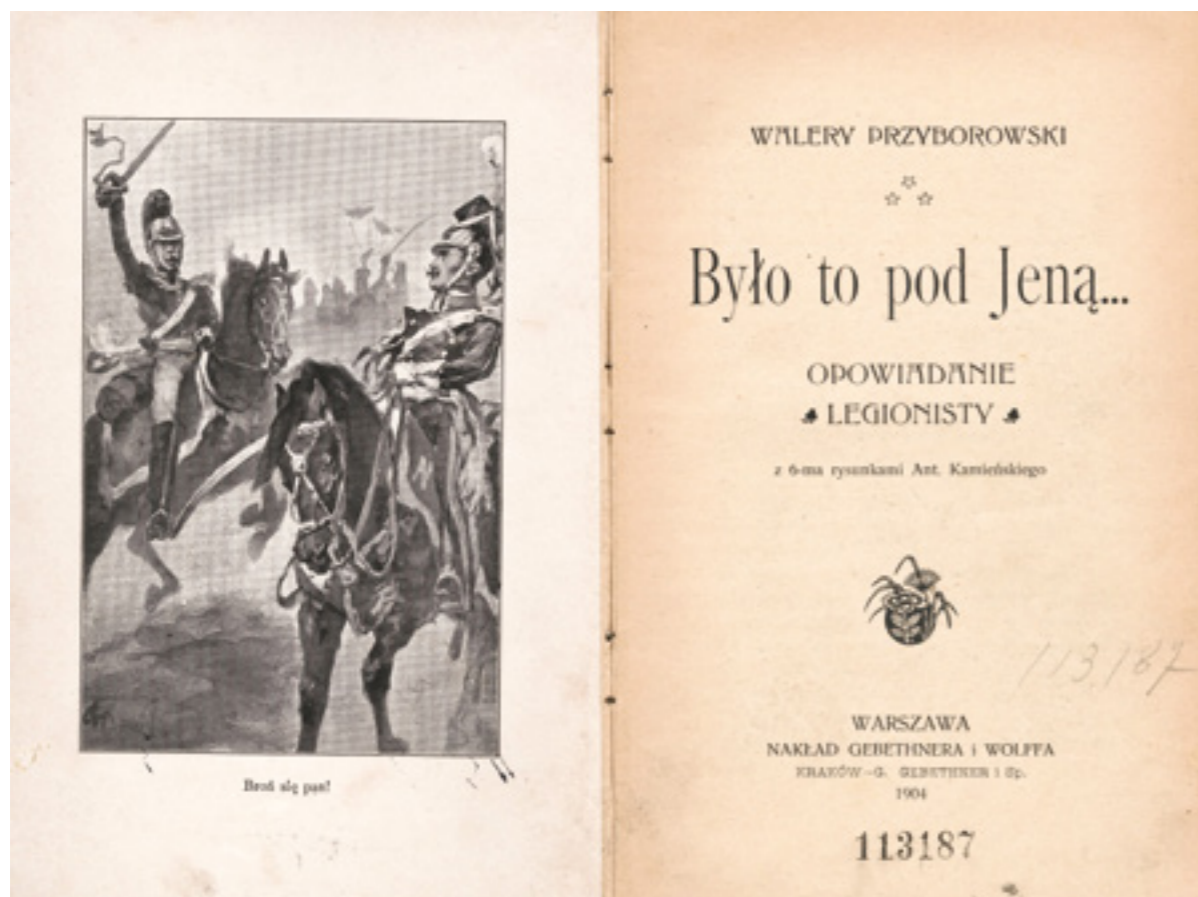
samokształceniu i licznym podróżom. Publikował swoje utwory od 1890 roku. W latach 1900–1902, poszukiwany przez rosyjską żandarmerię, schronił się we Lwowie.

W 1902 roku Wacław Gąsiorowski wydał *Huragan*, obszerną powieść z epoki napoleońskiej, która ugruntowała jego pozycję jako beletrysty, stając się jedną z najpoczytniejszych (do 1939 roku było osiemnaście wydań, w tym osiem przeróbek dla młodzieży). Okres napoleoński stał się przedmiotem fabuły jeszcze dziewięciu innych romansów. Największy rozgłos i wielość wznowień przyniósł mu *Rok 1809* (1903) oraz *Pani Walewska* (1904), sfilmowana w Hollywood (1937) z Gretą Garbo w roli głównej. Z tego to filmu pochodzi słynne: *A Polska, Sire? Zanim bohaterka i Napoleon skonsumują romans.*

W 1904 roku osiadł na stałe w Paryżu. W czasie pierwszej wojny światowej rozwinął ożywioną działalność patriotyczną, gdy prezydent Francji Raymond Poincaré wydał dekret zezwalający na formowanie armii polskiej we Francji (4 VI 1917), zaciągnął się pierwszy do wojska i wszedł do sztabu generała Archinarda, mającego tę armię organizować. Gąsiorowski nie był politykiem, dlatego działający we Francji Komitet Narodowy Polski,

z Romanem Dmowskim na czele, nie skorzystał z jego pomocy, odsuwając go od spraw organizacyjnych. Tymczasem rząd francuski powierzył Gąsiorowskiemu ważną misję wojskową: przeprowadzenia w USA układow o rekrutację ochotników polskich, z czego wywiązał się z powodzeniem. Po powrocie do Francji pracował jako oficer szkoleniowy, przekładając podręczniki wojskowe dla polskiej armii.

Do Polski powrócił *via* Ameryka Północna w 1930 roku i zajął się szczegółowym opracowaniem *Historii Armii Polskiej we Francji.*

Pierwodruk *Było to pod Jeną* Walerego Przyborowskiego, Warszawa 1904; ZNiO

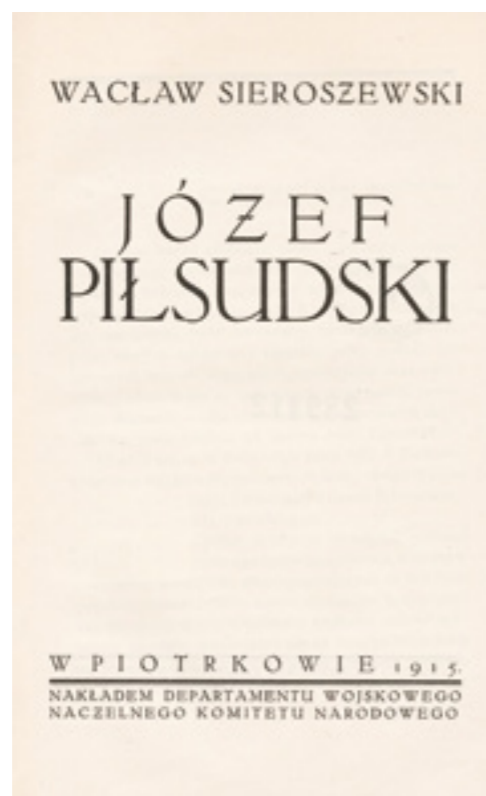
Równie ciekawy był los Wacława Sieroszewskiego (1858–1945), powieściopisarza, etnografa, podróżnika. Już w czasach gimnazjalnych należał on do uczniowskich stowarzyszeń patriotycznych, pomagając m.in. w redagowaniu nielegalnej gazetki. Relegowany z gimnazjum, wiedzę zdobywał poprzez samokształcenie, terminował w warsztacie ślusarskim, a następnie uczył się w kolejowej Szkole Technicznej. W nowym środowisku prowadził pracę oświatową, przyłączając się wkrótce do grupy niepodległościowej. W 1878 roku przeszedł z odznaczeniem na ostatni kurs szkoły, co dawało mu szansę na pozyskanie stypendium na studia politechniczne w Liège.

Wciągnęła go jednak praca konspiracyjna. Poznał wówczas czołowych ówczesnych działaczy, m.in. Kazimierza Dłuskiego, jego poglądy pod wpływem lektury Lassalle'a i socjalistów utopijnych stawały się coraz bardziej radykalne. Zakładał kółka socjalistyczne i kasy oporu, przewoził broń i części drukarni z Sosnowca. Aresztowany, za odmowę zeznań trafił na X Pawilon, tam za bunt więzienny został skazany przez Sąd Wojenny 22 lipca 1879 roku na osiem lat osadzenia przymusowego we wschodniej Syberii. Osiedlił się w Jakucji, skąd usiłował zbiec, schwytany, został skazany na przedłużenie pobytu na Syberii.

W trakcie zsyłki zaczął również pisać i publikować po rosyjsku. Kiedy w 1895 roku odwiedził ukradkiem w Grodnie Elizę Orzeszkową, doszło pomiędzy nimi do ostrej wymiany zdań. Orzeszkowa uważała, że polskiego pisarza hańbi ogłaszanie prac w języku rosyjskim.

Sieroszewski, pisarz o zacięciu etnograficznym, zdobył uznanie jako niezrównany obserwator przyrody. W 1898 roku zamieszkał w Warszawie, nawiązując znajomości m.in. ze Stefanem Żeromskim. Został zaproszony do Komitetu Budowy pomnika Adama Mickiewicza. Należał do sympatyków Polskiej Partii Socjalistycznej. W 1899 roku ożenił się ze Stefanią Mianowską.

W związku z manifestacją pod pomnikiem Mickiewicza został aresztowany w 1900 roku i ponownie osadzony w X Pawilonie. Z początkiem 1903 roku Sieroszewski wyruszył w podróż etnograficzną do Japonii, gdzie prowadził badania wspólnie z Bronisławem Piłsudskim (bratem Józefa). Uwięziony ponownie podczas rewolucji 1905 roku na Pawiaku i w X Pawilonie za działalność niepodległościową i socjalistyczną.

Pierwodruk biografii Józefa Piłsudskiego pióra Wacława Sieroszewskiego, Piotrków 1915; ZNIO

Sieroszewski uważał, że niepodległość jest koniecznym warunkiem do reform społecznych. Dla czytelnika młodzieżowego wydał cykl *Bajek* (1910). W 1909 roku znalazł się w składzie Komitetu Obywatelskiego dla sprowadzenia zwłok Juliusza Słowackiego do kraju. Jesienią 1910 roku wraz z żoną i trzema synami wyjechał do Paryża. Tu powstała w latach 1913–1914 najobszerniejsza, historyczna powieść Sieroszewskiego *Beniowski* (1916) i *Ocean* (1917). Do Krakowa powrócił Sieroszewski w 1914 roku. Podczas mobilizacji stawiał się w mundurze strzeleckim na Oleandrach. Pełnił służbę frontową jako piechur 1. Pułku, a następnie jako ułan. W 1915 roku opracował i wydał pierwszą wersję biograficznej broszury o swoim przyjacielu Józefie Piłsudskim (druk Piotrków Trybunalski, 1915).

Jan Lechoń, właśc. Leszek Józef Serafinowicz, herbu Pobóg (1899–1956), poeta i prozaik, współtwórca grupy poetyckiej Skamander (1919) i autor jej nazwy;

w czasie wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku pracował w Biurze Prasowym Wodza Naczelnego Józefa Piłsudskiego.

W 1920 roku zadebiutował tomikiem *Karmazynowy poemat*, zawierającym wiersze powstałe pomiędzy 1916 a 1919 rokiem. W skład tego tomu wchodzi wiersz pt. *Herostrates*, którego ostatnie wersy otwierają nową erę poetycką w literaturze polskiej:

*[...] A latem niech się słońce przegląda w motylach.
A wiosną – niechaj wiosną, nie Polskę zobaczę.*

*Bo w nocy spać nie mogę i we dnie się trudzę
Myśłami, co mi w serce wrastają zwątpieniem,
I chciałbym raz zobaczyć, gdy przeszłość wyżeniem,
Czy wszystko w pył rozkruszę, czy... Polskę obudzę.*

Roman Kramsztyk, *Poeta-Portret Jana Lechonia*, 1919, olej, płótno, Muzeum Narodowe w Warszawie

Resurrection – Our Right, a quote from the poem *Przedświt* (The Moment before Dawn) by Zygmunt Krasiński (Paris, 1843) adorning a 1916 medal devoted to Józef Piłsudski, provides the title of the exhibition at the Pan Tadeusz Museum. The show depicts the Polish pursuit of independence, which culminated successfully on November 11, 1918, following 123 years of enslavement. The narrative of the temporary exhibition *Resurrection – Our Right* has been intertwined with the story told by the Museum with a focus on a single thread: the Polish pursuit of freedom since the loss of independence to the moment it was regained – both in the country and on emigration – illustrated with items originating primarily from the Ossolineum collection: secret Ossolineum printed matter, unique bulletins from the November Uprising and emigration from 1832–1834, a rarity from the collection of periodical publications – *La Tribune des Peuples* (1849), a collection of photographs of January insurgents, literary manuscripts by H. Sienkiewicz, S. Żeromski, W. Gąsiorowski, W. Sieroszewski and W. Przyborski as well as rare printed matter, including the first biography of Józef Piłsudski penned by W. Sieroszewski (published in Piotrków Trybunalski, 1915). True rarities of the collection are documents concerning the 1st and 2nd Partition of Poland, on loan for this occasion from the Central Archives of Historical Records (AGAD) in Warsaw.

Prawem naszym – zmartwychwstanie, cytat zaczerpnięty z poematu *Przedświt* (Paryż 1843) Zygmunta Krasińskiego, przetworzony na medalu z 1916 roku poświęconemu Józefowi Piłsudskiemu, jest jednocześnie tytułem wystawy prezentowanej w Muzeum Pana Tadeusza, ukazującej niepodległościowe dążenia Polaków, uwieńczone sukcesem 11 listopada 1918 roku po stu dwudziestu trzech latach niewoli. Narracja ekspozycji czasowej *Prawem naszym – zmartwychwstanie* została wkomponowana w tok opowieści muzealnej, uwypuklając jeden wątek – dążenia wolnościowe Polaków od czasu utraty niepodległości do jej odzyskania, zarówno w kraju, jak i na emigracji, zilustrowane obiektami związanymi z tematem, pochodzącymi głównie ze zbiorów własnych Ossolineum: tajne druki ossolińskie, unikatowe gazetki z powstania listopadowego i emigracyjne z lat 1832–1834, biały kruk z kolekcji czasopiśmiennej „La Tribune des Peuples” (1849), zbiór fotografii powstańców styczniowych, rękopisy literackie – H. Sienkiewicza, S. Żeromskiego, W. Gąsiorowskiego, W. Sieroszewskiego i W. Przyborskiego oraz rzadkie druki, w tym pierwsza biografia Józefa Piłsudskiego pióra W. Sieroszewskiego (wyd. Piotrków Trybunalski, 1915). Prawdziwymi rarytasami tej ekspozycji są dokumenty dotyczące I i II rozbioru Polski, wypożyczone z tej okazji z Archiwum Głównego Akt Dawnych (AGAD) w Warszawie.

Łukasz Koniarek **Ku Niepodległej – ostatnie lata zaborów**

Koniec pierwszej dekady XX wieku przyniósł wzrost napięcia na europejskiej scenie politycznej. Punktem zapalnym stały się Bałkany, które od momentu aneksji Bośni i Hercegowiny przez Austro-Węgry w 1908 roku były obszarem ścierania się wpływów austriackich i rosyjskich. Dla co przenikliwszych obserwatorów stało się jasne, że konflikt o charakterze europejskim staje się nieunikniony. W Europie ukształtowały się dwa wielkie przeciwstawne bloki polityczne: Trójprzymierze (Niemcy, Austro-Węgry i Włochy) oraz Trójporozumienie (Wielka Brytania, Francja i Rosja), które coraz jawniej zaczęły prowadzić działania zmierzające do zbrojnego rozstrzygnięcia. Sytuacja ta rodziła wielkie nadzieje Polaków – oto po raz pierwszy od czasów wojen napoleońskich państwa zaborcze stanęły naprzeciw siebie, a długo oczekiwana przez pokolenia powstańców, emigrantów, zesłańców i pielgrzymów „wojna powszechna za Wolność Ludów” stawała się faktem.

Organizacje niepodległościowe w Galicji w latach 1910–1914

Jedynie na terenach zaboru austriackiego, w Galicji wchodzącej w skład wielonarodowościowej monarchii Habsburgów i cieszącej się szeroką autonomią, polskie przygotowania do walki o odzyskanie niepodległości mogły mieć charakter w miarę jawny. Wykorzystując działającą w państwie austriackim ustawę o tzw. stowarzyszeniach strzeleckich, już w kwietniu 1910 roku, działający dotąd tajnie Związek Walki Czynnej, rozpoczął formowanie dwóch organizacji paramilitarnych – Związku Strzeleckiego we Lwowie i Towarzystwa „Strzelec” w Krakowie. Na ich czele stanął, znany już ze

swjej niepodległościowej i bojowej działalności w PPS, Józef Piłsudski. Związki strzeleckie pod płaszczem ćwiczeń sportowych realizowały program szkolenia wojskowego i przygotowywały kadry dla przyszłej polskiej armii. Podobne organizacje tworzyły też inne ugrupowania polityczne. Wywodzący się z kręgów tzw. zarzewiaków (od tytułu czasopisma „Zarzewie”), czyli odłamu endeckiej Ligi Narodowej, związek o nazwie Armia Polska w lipcu 1911 roku sformował swą zbrojną frakcję, czyli Polskie Drużyny Strzeleckie (tzw. drużyniaczy), na których czele stanęli Henryk Bagiński i Mieczysław Norwid-Neugebauer. Z Polskimi Drużynami Strzeleckimi powiązany był Związek Drużyn Podhalańskich, powstały w 1912 roku.

Nieco starsze, bo założone w 1908 roku, były Drużyny Bartoszone. Narodziły się one z inicjatywy inż. Wawrzyńca Dajczaka i skupiały początkowo lwowską młodzież akademicką pochodzenia wiejskiego. Za swój główny cel, obok wyszkolenia strzeleckiego i wojskowego, stawiały kwestie świadomości narodowej polskiej młodzieży wiejskiej. Swą militarną frakcję sformowało także, pozostające pod silnym wpływem endecji, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, bardzo prężnie działające w Galicji i skoncentrowane przede wszystkim na krzewieniu kultury fizycznej w myśl hasła „W zdrowym ciele – zdrowy duch”. W 1912 roku, powstały Polowe Drużyny Sokole, na czele których stanął kapitan rezerwy armii austriackiej – Józef Haller.

Od końca 1912 roku rozpoczęły się próby scalenia polskiego ruchu niepodległościowego. Jesienią powstała Komisja Tymczasowa Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych skupiająca przedstawicieli różnych organizacji i środowisk. Pierwszym komendantem wojskowym działającym z ramienia Komisji został Józef Piłsudski, któremu podporządkowały się Polskie Drużyny Strzeleckie.

Na ekspozycji zgromadzono najważniejsze odznaki i emblematy działających w zaborze austriackim w ostatnich latach przed wybuchem I wojny światowej formacji paramilitarnych: lwowskiego Związku Strzeleckiego, krakowskiego Towarzystwa „Strzelec”, Polskich Drużyn Strzeleckich, Drużyn Bartoszowych czy Polowych Drużyn Sokolich, a także oryginalne dokumenty, ulotki i odezwy. Uwagę zwracają zwłaszcza słynne strzeleckie orły bez koron

(tzw. orły kadrowe), noszone przez podkomendnych Józefa Piłsudskiego na maciejówkach oraz odznaka pamiątkowa kursu oficerskiego związków strzeleckich, tzw. Parasol. Odznaka ta została zaprojektowana przez Włodzimierza Przerwę-Tetmajera. Cieszyła się wielkim szacunkiem – dość powiedzieć, że J. Piłsudski na swym szarym mundurze do końca życia zawsze nosił taką właśnie odznakę.

Orzeł strzelecki z literą „S” na tarczy amazonek, zaprojektowany przez Czesława Jarnuszkiewicza, członka Związku Strzeleckiego; 1912–1914 r.; mosiądz oksydowany; MKL w ZNiO

Włodzimierz Przerwa-Tetmajer (projekt), odznaka pamiątkowa kursu oficerskiego związków strzeleckich, tzw. Parasol; ok. 1913 r.; mosiądz srebrzony; MKL w ZNiO

Nieliczne obiekty, w tym kilka fotografii i pocztówek oraz dwie ulotki, to pamiątki związane z pierwszymi tygodniami Wielkiej Wojny i walkami strzelców pod rozkazami Piłsudskiego na Ziemi Kieleckiej. Obok słynnego zdjęcia przedstawiającego sztab Komendanta w Kielcach, uwagę zwracają przede wszystkim druki oryginalnych odezw wydanych 10 i 12 sierpnia 1914 roku w imieniu nieistniejącego Rządu Narodowego. To unikatowe już dziś świadectwa nieudanej próby wzniesienia przez strzelców narodowego antyrosyjskiego powstania w pierwszych dniach światowego konfliktu.

Latem 1914 roku w obliczu zbliżającej się europejskiej wojny Piłsudski przedstawił dowództwu austro-węgierskiemu plan działań związków strzeleckich. Strzelcy wkroczyć mieli na ziemie zaboru rosyjskiego w awangardzie armii austriackiej i tam wywołać antyrosyjskie powstanie, które przekształcić się miało w powszechny zryw zbrojny przeciw carskim zaborcom. Powstańcy mieli zająć Warszawę i wystąpić wobec Austriaków i ich sojuszników – Niemców – w roli gospodarzy odradzającego się państwa polskiego. W szeregach strzelców i drużyniaków rozpoczęła się mobilizacja. 6 sierpnia, a więc następnego dnia po wypowiedzeniu przez Austrię wojny Rosji, strzelcy przekroczyli rosyjską granicę i rozpoczęli marsz w kierunku Kielc. Planowana przez Piłsudskiego akcja powstańcza się nie powiodła. Rezultatów nie przyniosło także rozpowszechnienie nieprawdziwej wiadomości o rzekomym ukonstytuowaniu się w Warszawie tajnego polskiego rządu. Polscy żołnierze w siwych mundurach na ziemiach zaboru rosyjskiego przyjmowani byli na ogół chłodno. W tej sytuacji Piłsudski przyjął propozycję włączenia swych strzelców w skład formowanych u boku armii austro-węgierskiej Legionów Polskich (LP) i podporządkowaniu się utworzonemu 16 sierpnia 1914 roku Naczelnemu Komitetowi Narodowemu (NKN).

Naczelny Komitet Narodowy

Naczelny Komitet Narodowy powstał z inicjatywy polskich posłów do wiedeńskiego parlamentu, przede wszystkim Juliusza Leo. Miał pełnić funkcje politycznej reprezentacji Legionów Polskich. Początkowo utworzono dwie sekcje, wschodnią we Lwowie i zachodnią w Krakowie, odpowiadające dwóm formowanym Legionom Polskim. Sekcje podzielone były na wydziały

(departamenty): organizacyjny, skarbowy i wojskowy, później także opieki. Stanowisko prezesa NKN objął J. Leo. Na skutek szybkich postępów armii rosyjskiej i zajęcia przez nią Lwowa sekcja wschodnia NKN oraz formujący się Legion Wschodni zostały rozwiązane. Na czele sekcji zachodniej stanął Władysław L. Jaworski, szefem departamentu wojskowego tej sekcji został Władysław Sikorski.

NKN prowadził niezwykle szeroką akcję propagującą wśród społeczeństwa polskiego (początkowo w Galicji, później na ziemiach zaboru rosyjskiego) Legiony Polskie i ich walkę. Zajmował się akcją werbunkową oraz gromadzeniem funduszy przeznaczonych na pomoc materialną dla legionistów. NKN emitował na te cele wiele znaczków na szpilkach i plakietek oraz medali. Szczególnie szeroka była działalność wydawnicza NKN – obok licznych odezw i afiszy, komitet publikował regulaminy wojskowe, druki o charakterze politycznym oraz prace historyczne. Bardzo ważnym polem działań Komitetu była opieka nad wdowami i sierotami po poległych legionistach, organizacja ochronek, pomocy materialnej, a także opieka nad rannymi poprzez tworzenie sieci szpitali. Czynności te z powodzeniem wykonywał Departament Opieki NKN.

Polityczna działalność NKN była natomiast bardzo ograniczona. Było to przyczyną narastającego sporu pomiędzy władzami NKN a Legionami Polskimi, zwłaszcza Józefem Piłsudskim.

Część ekspozycji poświęconą działalności i publikacjom Naczelnego Komitetu Narodowego wypełniają różnego rodzaju wydawnictwa Komitetu – broszury i regulaminy, odezwy, pocztówki oraz tzw. wywieszki okienne, a także liczne metalowe znaczki.

Odznaka Powiatowego Komitetu Narodowego NKN; ok. 1914–1915 r.; mosiądz emaliowany; MKL w ZNIO

Pamiętki te obrazują wielkie zaangażowanie NKN w propagowanie sprawy Legionów Polskich. Komitet czynił starania, by przyciągnąć jak największą liczbę ochotników pod legionowe sztandary, organizując szereg biur werbunkowych. Zbierał i gromadził fundusze na wyposażenie (odzież, bieliznę, elementy oporządzenia itp.) walczących legionistów. Troszczył się o rannych oraz sieroty i wdowy po poległych. Środki te napływały najczęściej ze sprzedaży wszelkich wydawnictw, znaczków, odznak i medali, które emitował NKN. Z Komitetem współpracowała plejada wybitnych ówczesnych artystów polskich; wymienić można chociażby nazwiska Kazimierza Chodzińskiego, Antoniego Procajłowicza, Jana Raszki czy Stanisława Romana Lewandowskiego. Warto także wspomnieć, że NKN obok druków wojskowych wydawał również literaturę o charakterze politycznym oraz prace historyczne.

Legiony Polskie

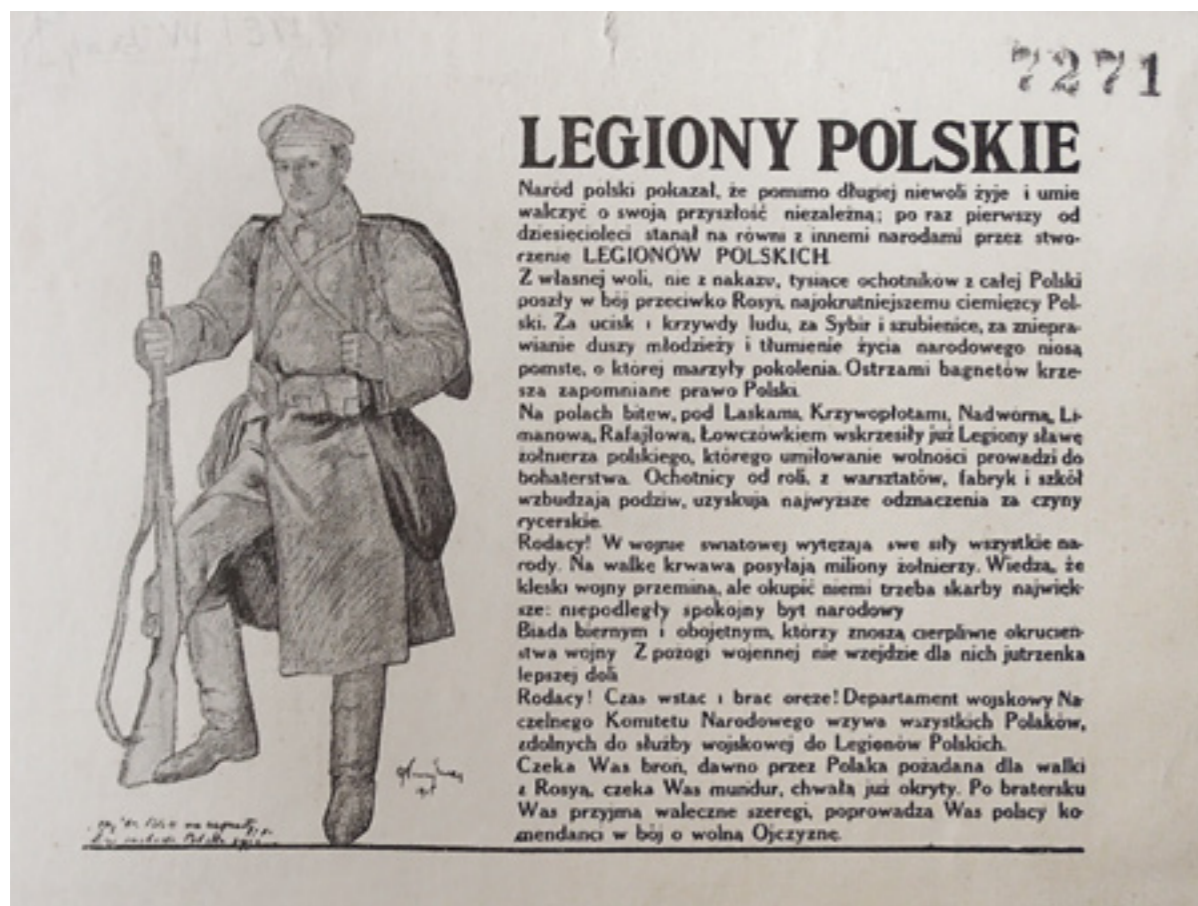
W końcu sierpnia 1914 roku strzelcy Józefa Piłsudskiego przeformowani zostali w 1. pułk piechoty LP. Jesienią pułk toczył ciężkie walki z armią carską na Kielecczyźnie, a później w rejonie Tarnowa i na Podhalu (bitwa pod Łowczówkiem 22–26 XII 1914). Jednocześnie trwały prace nad sformowaniem kolejnych pułków piechoty – na Ziemi Krakowskiej powstały pułki 2. i 3., a na Podhalu pułk 4. Rozpoczęto także tworzenie legionowej kawalerii w sile dwóch szwadronów ułanów oraz pułku artylerii. Naczelnym dowódcą Legionów został gen. Karol Trzaska-Durski, Polak w służbie austriackiej. Pułki rychło rozwinęły w większe jednostki. I tak 1. pułk piechoty stał się podstawą utworzonej w listopadzie 1914 roku I Brygady, natomiast 2. i 3. pułki piechoty przeformowano w II Brygadę. Wiosną 1915 roku w rejonie Piotrkowa, na opanowanych przez wojska austriackie i niemieckie ziemiach zaboru rosyjskiego, powstała III Brygada LP.

Austriacy nie zgodzili się, by Legiony Polskie walczyły jako zwarta formacja. I Brygada J. Piłsudskiego wzięła udział w wielkiej ofensywie zapoczątkowanej w pierwszych dniach maja 1915 roku bitwą pod Gorlicami. Jej szlak

bojowy wiodł wzdłuż Nidy ku Wiśle i Lubelszczyźnie. Znaczyły go pola krwawych starć pod Konarami (16–23 V), Ożarowem Radomskim (25–29 V), Annopolem nad Wisłą (1 VII) i Jastkowem (30 VII). W tej ostatniej bitwie brali również udział legionieści z III Brygady dowodzonej przez płk. Wiktora Grzesickiego.

Pułki wchodzące w skład II Brygady LP skierowane zostały przez austriackie dowództwo w Karpaty, gdzie natarcie rosyjskich dywizji kozackich groziło przełamaniem frontu i przebicciem się Rosjan na Nizinę Węgierską. Brygada pod rozkazami płk. Ferdynanda Küttnera walczyła w bardzo trudnym terenie, w pasmie Gorganów. Do legendy przeszły ciężkie starcia pod Mołotkowem (29 X 1914), obrona Przełęczu Pantyrskiej czy boje o Rafajłową (23–24 I 1915). Wiosną 1915 roku II Brygada toczyła walki pozycyjne na pograniczu Bukowiny i Besarabii w rejonie miejscowości Sadogóra i Rarańcza. 13 czerwca 2. szwadron ułanów LP, dowodzony przez rtm. Zbigniewa Dunina-Wąsowicza, wykonał brawurową szarżę na trzy linie rosyjskich okopów pod Rokitną. Atak ten zapisał się na trwałe w dziejach polskiego oręża i do dziś często przyrównywany jest do słynnej szarży pod Somosierrą w 1808 roku.

Pamiętki związane z żołnierzami Legionów Polskich to przede wszystkim fotografie i pocztówki przedstawiające portrety legionistów i ich wygląd, różnorodność umundurowania i uzbrojenia oraz codzienne życie w obozach i okopach, a także liczne emblematy i odznaki. Uwagę zwraca zwłaszcza niewielki zbiór orłów noszonych na maciejówkach i rogatywkach w latach 1914 – 1917/1918. Szczególnie ciekawe są orły legionowej kawalerii – 1. i 2. szwadronu, później pułku ułanów, charakteryzujące się znacznymi rozmiarami. Przytwierdzone były do sztywnych wysokich rogatywek, co sprawiało, że legionowi ułani przypominali nieco swych poprzedników z czasów wojen napoleońskich i powstania listopadowego. Ciekawe są także pamiątkowe odznaki poszczególnych brygad i pułków. W czasach, gdy nie nadawano polskich odznaczeń wojskowych, a niemieckie i austro-węgierskie nie cieszyły się wśród legionistów wielkim szacunkiem, te niekiedy skromne w swej formie odznaki traktowano jako namiastki polskich odznaczeń i orderów za dzielność. Taki charakter miała zwłaszcza słynna odznaka pamiątkowa I Brygady LP nazwana „Za wierną służbę”. Jej przyznawanie miało, w miarę frontowych możliwości, uroczystą oprawę, a odznaki nieraz przypinał legionistom do mundurów sam brygadier Piłsudski.

Antoni Procajłowicz (projekt), ulotka werbunkowa NKN wzywająca do wstępowania do Legionów Polskich; papier, druk; 1915 r.; MKL w ZNiO

Unikatowy charakter ma zespół Krzyży „Cnocie Wojskowej”. W 1914 roku legionieści wysunęli pomysł wprowadzenia odznaczenia nawiązującego do polskiego Krzyża Virtuti Militari, ale przeznaczonego dla legionistów oraz osób wspierających czyn legionowy. Na zlecenie dowództwa Legionów Polskich serię próbnych egzemplarzy krzyży wykonał, według projektu sierżanta Legionów Wojciecha Jastrzębowski, krakowski warsztat grawerski Stanisława Niemczyka. Przypuszcza się, że krzyże o ramionach pokrytych czarną emalią przeznaczone były dla wojskowych i miały być przyznawane za bojowe zasługi. Krzyże pokryte emalią białą zapewne planowano wręczać osobom cywilnym – szczególnie zasłużonym dla legionowej sprawy. Zagadką są natomiast krzyże pokryte emalią czerwonościową. Przypuszczalnie są to próby bądź też błędy wytwórcy. Wszystkie prezentowane na wystawie Krzyże „Cnocie Wojskowej” są niewątpliwie obiektami bardzo rzadkimi i cennymi.

Odznaka pamiątkowa I Brygady Legionów Polskich „Za Wierną Służbę”, projekt Wojciech Jastrzębowski; 1916 r.; biały metal oksydowany; MKL w ZNiO

Krzyż „Cnocie Wojskowej”, projekt Wojciecha Jastrzębowski, warsztat grawerski Stanisława Niemczyka w Krakowie; 1914 r.; metal emaliowany; MKL w ZNiO

Jesienią 1915 r. wszystkie legionowe formacje skoncentrowane zostały na Wołyniu, gdzie nad rzekami Styr i Stochod toczyły ciężkie walki z nacierającą w kierunku Łucka armią rosyjską. Okres zimy legiony spędziły w rejonie swych działań bojowych. We wsiach Karasin, Leszniewka i Hradyska oraz w Optowej, Kołodii i Kostiuchnówce legionieści wybudowali wielki obóz wojskowy, nazwany „Legionowo”. Znajdowały się w nim nie tylko drewniane koszarowe baraki i przebudowane na kwatery chłopskie chaty, ale także postawione przez legionowych saperów budynki komendatury, kina, szpitala, warsztatów i magazynów. W pobliskim Wołczecku zlokalizowano cmentarz i kaplicę. Wiosną 1916 roku w Legionowie funkcjonowały ponadto boiska, biblioteka, a nawet konna kolejka.

W tym czasie na pozycjach Legionów toczyły się głównie walki pozycyjne. Okazały się one wstępem do wielkiego rosyjskiego natarcia, tzw. ofensywy gen. Aleksieja Brusilowa, która rozpoczęła się w pierwszych dniach lipca. W rejonie Kostiuchnówki legionieści stoczyli największą w historii swej formacji bitwę (4–7 VII), a bohaterska obrona pozycji nazwanych „Polska Góra” zyskała uznanie nawet w oczach Rosjan. Legiony poniosły w tym starciu

niepowetowane straty – poległo, zostało rannych bądź zaginęło bez mała 2 tysiące legionistów. Najcięższe ubytki w swych szeregach miał 5. pułk piechoty.

Kampania wołyńska zakończyła bojowy szlak Legionów. Jesienią 1916 roku zostały one skierowane w rejon Warszawy, na ziemie Królestwa Polskiego, by tam rozpocząć przemianowanie w nową polską formację – Polską Siłę Zbrojną.

Trzy lata krwawych zmaganiń toczonych przez żołnierzy Legionów Polskich przyniosło im wielki szacunek wśród społeczeństwa. Nazwiska legionowych dowódców – Kazimierza Sosnkowskiego, Edwarda Śmigłego-Rydza, Józefa Hallera, Leona Berbeckiego, Bolesława Roi, Andrzeja Galicy, Zygmunta Zielińskiego i wielu innych – uosabiały niezłomną walkę z rosyjskim zaborcą. Ogromną popularność zyskał wśród Polaków brygadier Józef Piłsudski. Przelana przez Legiony krew nie zdołała jednak zmienić nastawienia Austriaków do kwestii przyszłości Polski. Austriackie władze ograniczyły się jedynie do mglistych, nic nieznaczących obietnic. Powodowało to rozczarowanie i rosnącą niechęć do dotychczasowego sojusznika. 29 sierpnia 1916 roku Piłsudski złożył prośbę o dymisję i wystąpił z Legionów.

Z Legionami Polskimi nierozłącznie związana jest postać brygadiera Józefa Piłsudskiego, komendanta związków strzeleckich, dowódcy I Brygady LP, późniejszego naczelnika Państwa i Marszałka Polski. Już w 1914 roku pojawiły się pierwsze znaczki na szpilkach z fotograficzną reprodukcją rysunkowego portretu Brygadiera. W latach następnych Piłsudski stał się najczęściej portretowanym legionowym dowódcą. Popiersie przyszłego Marszałka umieszczano zarówno na skromnych w formie znaczkach na szpilkach i plakietkach, jak i na medalach, których projekty wykonane zostały przez najwybitniejszych polskich rzeźbiarzy – Jana Raszkę i Konstantego Laszczkę. Jest wśród nich także medal autorstwa Stanisława R. Lewandowskiego zatytułowany „Józef Piłsudski – Wódz Legionów Polskich” wydany nakładem krakowskiego Koła Ligi Kobiet przy NKN w 1916 roku. Na rewersie tego medalu wykorzystany został cytat z *Przedświtu* Zygmunta Krasińskiego, który stanowi tytuł całej wystawy.

Stanisław Roman Lewandowski, medal „Józef Piłsudski – Wódz Legionów Polskich” wydany nakładem krakowskiego Koła Ligi Kobiet NKN; 1916 r.; cynk; MKL w ZNiO

Szczególnie ciekawe są prezentowane na ekspozycji skromne, drobne przedmioty codziennego użytku stanowiące pamiątki po legionistach – kalendarzyk i kieszonkowy modlitewnik wydane przez Stowarzyszenie Samarytanin Polski (organizację będącą jednym z poprzedników Polskiego Czerwonego Krzyża), książka żołdu, tabakierka z odznaką NKN przymocowaną do wieczka czy też papierośnica ozdobiona legionowym orłem oraz plakietkami z wizerunkami Władysława Jagiełły, Tadeusza Kościuszki i Adama Mickiewicza, a także, co ciekawe, makabrycznym motywem trupiej główki i skrzyżowanych piszczeli. Wszystkie te niewielkie przedmioty są dziś unikatowymi pamiątkami legionowej codzienności.

Modlitewnik „Modlitwy Legionów Polskich”, wydany nakładem Wiedeńskiej Delegacji Samarytanina Polskiego; 1915 r.; tektura, papier, druk; MKL w ZNiO

Akt 5 listopada i Królestwo Polskie

Świetna postawa polskich legionistów w czasie kampanii wołyńskiej zwróciła uwagę niemieckiego dowództwa. Niemcy ponieśli w 1916 roku wielkie straty na froncie zachodnim (bitwy pod Verdun i nad Sommą oraz na wschodzie, podczas przełamania ofensywy Brusilowa) i poszukiwali możliwości zasilenia swych szeregów nowymi rekrutami. Tak zrodził się pomysł utworzenia na bazie Legionów Polskich formacji walczących u boku Niemiec na froncie wschodnim, będących jednocześnie znaczącym odciążeniem dla frontu zachodniego. Aby przyciągnąć Polaków pod swe sztandary, Niemcy w porozumieniu z Austriakami postanowili wykorzystać kwestię niepodległości Polski. 5 listopada 1916 roku władcy obu państw ogłosili orędzie, w którym zapowiedzieli powstanie Królestwa Polskiego. Rzeczywiste intencje ujawnili jednak cztery dni później, zapowiadając tworzenie wojska polskiego i wzywając do wstępowania w jego szeregi. Władzę w Królestwie sprawować miała Tymczasowa Rada Stanu o bardzo ograniczonych kompetencjach. Na stanowisko dowódcy powołany został niemiecki generał-gubernator Warszawy – Hans Hartwig von Beseler.

Formowanie nowych polskich jednostek, które nazwano Polską Siłą Zbrojną (Polnische Wehrmacht), natrafiło na opór ze strony części legionistów. W lipcu 1917 roku zostało ono przerwane, a przyczyną była odmowa złożenia przez żołnierzy polskich nowej przysięgi na wierność cesarzowi Niemiec. Tylko część legionistów z II Brygady zaakceptowała rotę przysięgi. Opornych legionistów Niemcy internowali i umieścili w obozach w Szczypiornie (szeregowi) i Beniaminowie (oficerowie). Pozostali powrócili pod komendę austriacką i jako Polski Korpus Posiłkowy odesłani zostali na front w Karpatach. W lutym 1918 roku polscy legioniści pod Rarańczą przerwali front i ruszyli ku tworzącym się na terenach Rosji polskim korpusom. Ci, którzy nie zdołali przebić się przez front, zostali przez Austriaków internowani w obozach na Węgrzech – w Huszt, Marmaros-Sziget, Dulfalvie, Szeklenczach i innych.

W nocy z 21 na 22 lipca Józef Piłsudski został aresztowany i przewieziony do Magdeburga, gdzie osadzono go w twierdzy jako więźnia politycznego.

Proklamowanie Królestwa Polskiego, pomimo że było w gruncie rzeczy polityczną grą niemieckich wojskowych, odbiło się szerokim echem w społeczeństwie polskim. Otwarcie manifestowano polskość, uroczyście obchodzono święta religijne i rocznice narodowe, a powracające z Wołynia Legiony Polskie witano jak wojsko polskie.

Wyrazem nadziei mieszkańców Królestwa na przyszłą odbudowę całkowicie suwerennego państwa polskiego było powszechne używanie symboliki narodowej, widoczne w dziesiątkach znaczków, plaketek, medali, pocztówek i wywieszek okiennych, wydawanych nie tylko dla upamiętnienia samej proklamacji Królestwa, lecz także w związku z licznymi rocznicami historycznymi (Konstytucja 3 maja, wybuch powstania listopadowego i powstania styczniowego, rocznica śmierci Tadeusza Kościuszki itp.) oraz świętami kościelnymi. Niektóre z tego rodzaju wydawnictw można zobaczyć na wystawie obok fotografii przedstawiających członków Rady Regencyjnej władającej Królestwem od października 1917 roku oraz oryginalnych afiszy i odezw z tego czasu.

Z okresem istnienia Królestwa Polskiego łączy się kwestia rozwiązania Legionów Polskich na skutek tzw. kryzysu przysięgowego, kiedy to w lipcu 1917 roku większość legionistów odmówiła złożenia nowej przysięgi na wierność

cesarzowi Niemiec. W odpowiedzi władze niemieckie umieściły opornych w obozach internowania w Szczypiornie i Beniaminowie, a pozostałych przekazały ponownie pod komendę austro-węgierską, gdzie utworzyli Polski Korpus Posiłkowy. Józef Piłsudski został aresztowany i osadzony w twierdzy w Magdeburgu jako więzień polityczny. Na ekspozycji zobaczyć można m.in. oryginalne odznaki pamiątkowe i plaketki związane z internowaniem legionistów i aresztowaniem Józefa Piłsudskiego.

Wywieszka okienna z orłem i datą „5·XI·1916”, wydana w Warszawie z okazji proklamowania Królestwa Polskiego, Warszawa; 1916 r.; papier, druk; ZNiO

Jan Raszka, medal „Proklamacja wolnej i niepodległej Polski” wydany z okazji ogłoszenia Aktu 5 Listopada 1916 r.; 1916 r.; cynk; MKL w ZNiO

Legion Puławski i Korpusy Polskie w Rosji

Projekty polskich posłów do rosyjskiego parlamentu – Dumy – dotyczące formowania na terenach zaboru rosyjskiego jednostek o polskim charakterze, były odrzucane. Dopiero w październiku 1914 roku sztab rosyjski zezwolił płk. Witoldowi Ostoi-Gorczyńskiemu na rozpoczęcie tworzenia polskiej jednostki, przeznaczonej głównie do zadań rozpoznawczych i wywiadowczych. Oddział tworzył się w Rejonie Puław, stąd też zyskał nazwę Legionu Puławskiego. W lutym 1915 roku formacja przekształcona została w regularne jednostki rosyjskiego pospolitego ruszenia – 739. drużynę nowoaleksandryjską oraz 115. i 116. sotnię konną. 19 maja polskie oddziały stoczyły pierwszy bój z Niemcami, szturmując okopy przeciwnika pod Pakosławiem. Po trwającej do września kampanii dowództwo rosyjskie wycofało Polaków z działań frontowych i rozformowało jednostki, wcielając żołnierzy do tworzonych na mocy rozkazu szefa sztabu wodza naczelnego armii carskiej gen. Michaiła Aleksiejewa z nowej jednostki – Brygady Strzelców Polskich. Organizowano ją w Bobrujsku i wiosną 1916 roku składała się ona z czterech batalionów piechoty i dywizjonu jazdy, licząc łącznie ok. 4 tysięcy żołnierzy. Brygada wzięła udział w tzw. ofensywie Brusilowa. W bitwie pod Torzycami nad Szczarą Polacy ponieśli ciężkie straty i zostali wycofani z frontu. Na mocy decyzji gen. A. Brusilowa Brygada miała zostać przekształcona w polską dywizję. W tym celu rozlokowano ją na Kijowszczyźnie, gdzie rozpoczęły się intensywne prace organizacyjne.

Pamiętką po polskich formacjach formowanych w czasie I wojny światowej w ramach państwa Romanowów są nieliczne odznaki, emblematy i orły wojskowe oraz reprodukcje fotografii. Warto zwrócić uwagę na ciekawe zdjęcie przedstawiające płk. Witolda Ostoję-Gorczyńskiego, inicjatora utworzenia przy armii rosyjskiej polskiego legionu w 1914 roku czy prezentujące paradę I Korpusu Polskiego w Bobrujsku w rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 maja w 1918 roku. Na nielicznych fotografiach widać także żołnierzy 5. Dywizji Strzelców Polskich walczących w 1918 i 1919 roku na Syberii z wojskami bolszewików. Warto też zwrócić uwagę na pamiątkową odznakę I Korpusu Polskiego w formie krzyża łacińskiego z nałożonym nań wojskowym orłem.

Rewolucja lutowa w Rosji w 1917 roku i obalenie caratu umożliwiło podjęcie rozbudowy polskiej dywizji w większą jednostkę. Nowy rosyjski Rząd Tymczasowy zapowiedział powstanie wolnego państwa polskiego połączonego z Rosją sojuszem wojskowym. W czerwcu w Piotrogradzie powstał Naczelny Polski Komitet Wojskowy, a miesiąc później naczelny dowódca armii rosyjskiej gen. Ławr Kornilow podpisał zgodę na formowanie na terenach Białorusi I Korpusu Polskiego. Na dowódcę Korpusu wyznaczony został gen. Józef Dowbór-Muśnicki.

Bolszewicki przewrót jesienią 1917 roku i obalenie Rządu Tymczasowego zmieniło sytuację formowanych polskich jednostek. Bolszewickie władze i podległe im wojska traktowane były przez Polaków jako wrogowie. Mimo trudności rozpoczęto formowanie kolejnych polskich korpusów – II Korpusu na ziemiach Besarabii i III Korpusu na Ukrainie. Korpusy walczyły przede wszystkim z bolszewikami. W lutym 1918 roku gen. Dowbór-Muśnicki podpisał umowę z dowództwem wojsk niemieckich na wschodzie i podporządkował się Radzie Regencyjnej w Królestwie Polskim. Po podpisaniu przez Niemców traktatu pokojowego z Rosją Radziecką Korpus został rozbrojony i odesłany na ziemie Królestwa. Formacje II Korpusu Polskiego w Besarabii, wsparte przez część legionistów z Polskiego Korpusu Posiłkowego, którzy przedarli się przez front pod Rarańczą w lutym 1918 roku, zagrożone rozbrojeniem 11 maja stoczyły z wojskami niemieckimi krwawą bitwę pod Kaniowem. Po całodziennych walkach Korpus skapitulował. Część żołnierzy została internowana, jednak większość zdołała się rozproszyć i przedostać do innych działających na ziemiach rosyjskich polskich formacji. Generał J. Haller przez Moskwę i Murmańsk przedostał się do Francji. Tworzący się na Ukrainie III Korpus został już w czerwcu 1918 roku rozbrojony i rozformowany.

Odznaka pamiątkowa żołnierzy I Korpusu Polskiego w Rosji; 1918–1919 r.; metal srebrzony i oksydowany; MKL w ZNiO

Warto także wspomnieć, że na terenach ogarniętej rewolucją Rosji w połowie 1918 roku powstały kolejne polskie oddziały. Na północy w rejonie Murmańska i Archangielska z bolszewikami walczył polski batalion, tzw. Murmańscy, na Kubaniu działała 4. Brygada Strzelców Polskich pod rozkazami gen. Lucjana Żeligowskiego, a na Syberii – 5. Dywizja Strzelców płk. Waleriana Czumy. Formacje te powróciły w 1919 i 1920 roku do wolnej już Polski.

Armia Polska we Francji

Działania francuskiej Polonii, zmierzające do utworzenia polskich formacji u boku armii francuskiej, długo napotykały opór. Francuskie władze obawiały się reakcji rosyjskiego sojusznika. W sierpniu 1914 roku francuskie władze wojskowe wyraziły zgodę na sformowanie jedynie polskiego batalionu w składzie Legii Cudzoziemskiej. Od miejsca formowania oddziału przyjął on nazwę Legionu Bajończyków. Wiosną 1915 roku Bajończycy uczestniczyli w krwawych walkach nad rzeką Arras. Pod Vimy ponieśli bardzo ciężkie straty. Ostatecznie Francuzi zdecydowali o rozformowaniu jednostki.

Dopiero obalenie caratu zmieniło nastawienie Francuzów do kwestii polskich jednostek. Polskie starania czynione od miesięcy, m.in. przez znanego pisarza Wacława Gąsiorowskiego oraz przez Polskie Biuro Polityczne w Paryżu, trafiły wreszcie na podatny grunt. 4 czerwca 1917 roku prezydent Francji Raymond Poincaré wydał dekret zapowiadający utworzenie polskiej armii, a w połowie sierpnia w Paryżu powstał Komitet Narodowy Polski z Romanem Dmowskim na czele. Stał się on namiastką emigracyjnego polskiego rządu. Do formowanych w obozach we Francji jednostek polskich masowo napływali ochotnicy. Dzięki apelowi Ignacego J. Paderewskiego wygłoszonemu w kwietniu 1917 roku podczas wielkiego zjazdu Sokołów Polskich w Pittsburgu w USA, do szeregów tworzonej Armii Polskiej setkami zgłaszali się ochotnicy z Ameryki, Kanady, a nawet Brazylii. Francuskie władze wojskowe kierowały do nich także Polaków służących w armii francuskiej oraz Polaków – jeńców z armii niemieckiej. We wrześniu na czele armii stanął przybyły z Rosji gen. Józef Haller.

Armia Polska we Francji, nazywana od kolorów mundurów Armią Błękitną, nie zdążyła wziąć udziału w starciach I wojny światowej. Dzięki ogromnemu

napływowi ochotników i pomocy w postaci sprzętu wojskowego ze strony władz francuskich w początkach 1919 roku stanowiła poważną siłę militarną. Składała się z dwóch korpusów w sile pięciu dywizji piechoty, pułku czołgów, siedmiu eskadr lotniczych oraz jednostek

zapasowych i tyłowych. W czerwcu Armia licząca ok. 100 tysięcy żołnierzy została przewieziona do Polski i weszła w skład Wojska Polskiego. Formacje Armii Błękitnej brały udział w walkach o granice odradzającej się Rzeczypospolitej i w wojnie polsko-bolszewickiej.

Nieliczne, ale ciekawe pamiątki po Armii Błękitnej to przede wszystkim metalowe orły noszone na rogatywkach oraz haftowane na czerwonych podkładkach orły umieszczane przez Hallerczyków na naramiennikach oraz nieliczne pamiątkowe odznaki, a także oryginalne druki dekretu prezydenta Poincaré w językach francuskim i polskim. Szczególnie ciekawa jest broszura zatytułowana „Physical Standards and Instructions for the Medical Examination of Recruits for the Polish Army in France”, wydana w amerykańskim Pittsburghu w 1917 roku, określająca warunki fizyczne, jakie stawiano ochotnikom polskim z USA zgłaszającym się pod polskie sztandary we Francji.

Orzeł Armii Polskiej we Francji noszony na naramiennikach, białoczerwona wstążeczka doszyta później; ok. 1918 r.; sukno, nici, sztuczny jedwab; MKL w ZNiO

Listopad 1918

Jesienią 1918 roku klęska państw centralnych – Niemiec i Austro-Węgier – była już nieunikniona. Najgroźniejszy z zaborców – Rosja, pogrążona była w wojnie domowej. Dla Polaków był to sygnał do działania i do odbudowy niepodległej państwowości. W najważniejszych polskich miastach zaczęły się formować zaczątki polskiej władzy. Już 7 października Rada Regencyjna w Królestwie Polskim ogłosiła powstanie niezależnego państwa polskiego na wszystkich ziemiach zamieszkałych przez Polaków. Trzy tygodnie później w Krakowie powstała Polska Komisja Likwidacyjna, na czele której stanął Wincenty Witos. Skupiła ona przedstawicieli różnych środowisk i ugrupowań (Władysław Tetmajer, Aleksander Skarbek, Józef Londzin, Zygmunt Lasocki). Na rozkaz dowódcy Polskiej Komendy Wojskowej w Krakowie płk. Bolesława Roi przystąpiono do rozbrajania garnizonu austro-węgierskiego.

7 listopada 1918 roku w Lublinie powstał Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej, tzw. rząd lubelski, kierowany przez znanego działacza niepodległościowej lewicy Ignacego Daszyńskiego. Cztery dni później – 11 listopada – do Warszawy powrócił z Magdeburga Józef Piłsudski, owacyjnie witany przez tłum zgromadzony na dworcu. Jeszcze tego samego dnia Rada Regencyjna przekazała mu zwierzchnictwo nad podległymi jej polskimi jednostkami wojskowymi. 14 listopada Rada Regencyjna rozwiązała się, przekazując władzę w ręce Piłsudskiego, i powierzyła mu misję sformowania rządu. Kilka dni później urządowanie rozpoczął pierwszy polski rząd, którego premierem został Jędrzej Moraczewski. Piłsudski natomiast objął funkcję Tymczasowego Naczelnika Państwa, dzierżąc władzę nad wojskiem.

Gorące listopadowe dni 1918 roku przypominają na wystawie afisze Powiatowej Komisji Likwidacyjnej z Jarosławia i Powiatowego Komitetu Narodowego z Bochni, informujące obywateli o upadku dotychczasowej austro-węgierskiej władzy i wzywające obywateli do szeregów Straży Obywatelskiej, a także odznaki upamiętniające rozbrojenie Niemców i Austriaków. Warto też przypomnieć, że słynne zdjęcie przedstawiające Józefa Piłsudskiego na warszawskim dworcu, opublikowane 11 listopada w warszawskich gazetach, które można również zobaczyć na wystawie, w rzeczywistości przedstawia Komendanta w czasie wizyty w Warszawie w grudniu 1916 r. Tę część ekspozycji wieńczy piękny portret Ignacego Jana Paderewskiego, pędzla nieznanego artysty.

Malarz nierozpoznany, Portret Ignacego Jana Paderewskiego; XX w.; olej, płótno; MKL w ZNiO

Niewielka, chociaż bardzo ciekawa część ekspozycji poświęcona jest udziałowi Polek w walce o odzyskanie niepodległości w latach I wojny światowej. Polki na różnych polach wspierały walczących żołnierzy, były sanitariuszkami, łączniczkami i kurierkami. W związkach strzeleckich i Polskiej Organizacji Wojskowej często pełniły funkcje wywiadowcze. Nieliczne walczyły z bronią w ręku – w Legionach Polskich służyło kilka kobiet ukrywających się w męskim przebraniu. Szczególnie dominującą rolę odegrały kobiety we wszelkich formach działalności charytatywnej, prowadzonej zwłaszcza przez Ligę Kobiet przy NKN, oraz kobiety skupione w organizacji Samarytanin Polski. Na wystawie zobaczyć można przykłady papierowych znaczków – cegiełek z wymownymi napisami informującymi o przeznaczeniu składek – na cele humanitarne Legionów Polskich i Samarytanina Polskiego czy na pomoc dla rodzin polskich legionistów.

Mówiąc o polskich kobietach walczących z bronią w ręku, warto przypomnieć członkinie Ochotniczej Legii Kobiet, formacji, która powstała podczas wojny polsko-ukraińskiej we Lwowie w końcu 1918 roku. Legionistki pełniły służbę wartowniczą, patrolową, medyczną, administracyjną, znacząco odciążając żołnierzy walczących na pierwszej linii frontu. Na ekspozycji zobaczyć można kilka pamiątkowych odznak Legii opatrzonych dewizą „Za trud ofiarny” oraz szereg zdjęć przedstawiających legionistki – dziewczyny w wojskowych płaszczach i maciejówkach z karabinami w rękach.

Odnaka pamiątkowa
1. Lwowskiego Batalionu OLK im. Emilii Plater;
ok. 1919 r.; biały metal srebrzony i oksydowany,
sztuczny jedwab; MKL w ZNIO

Dwie ochotniczki – członkinie Ochotniczej Legii Kobiet na dziedzińcu dawnego klasztoru Bernardynów we Lwowie, zamienionego na koszarę;
ok. 1919 r., fotograficzna odbitka późniejsza; MKL w ZNIO

Zbrojne starcia na ulicach Lwowa rozpoczęły się 1 listopada 1918 roku i przeszły do legendy ze względu na liczny udział młodocianych żołnierzy – studentów i gimnazjalistów, słynnych Orłąt Lwowskich. Na wystawie zobaczyć można część bardzo bogatych zbiorów Ossolineum łączących się z tym konfliktem, przede wszystkim zespół odznak pamiątkowych różnych lwowskich formacji, spośród których wyróżniają się zwłaszcza odznaka i emblemat oddziału „Straceńców” dowodzonego w listopadzie 1918 roku przez por. Romana Abrahama i toczącego ciężkie boje w rejonie lwowskiej Góry Stracenia (stąd nazwa oddziału). Wyróżniają się one bardzo rzadkimi w polskiej symbolice wojskowej motywami makabrycznymi. Niewątpliwymi unikatami są oryginalne opaski noszone przez uczestników walk, zorganizowanych w tzw. odcinki i pododcinki obrony. Na wystawie zobaczyć można m.in. opaski na nazwę pododcinka obejmującego ul. J. Bema w rejonie lwowskiego Dworca Głównego. Równie rzadkie są oryginalne odezwy informujące ludność o aktualnej sytuacji w mieście, wydawane codziennie przez Naczelną Komendę Wojska Polskiego we Lwowie. Natomiast na zdjęciach zobaczyć można polskich obrońców Lwowa, ich umundurowanie łączące cywilne ubiory z elementami wojskowej odzieży i uzbrojenie, najczęściej pochodzące z opanowanych poaustriackich

magazynów. Warto także zwrócić uwagę na fotografię i opaskę lwowskiej Miejskiej Straży Obywatelskiej – pamiątki po jednej z ochotniczych organizacji starających się zapewnić porządek w mieście ogarniętym walkami.

Sytuacja polityczna odrodzonego państwa polskiego była bardzo trudna. Nieustalona była kwestia granic. Od 1 listopada we Lwowie trwały walki z Ukraińcami, zakończone dopiero po trzech tygodniach odblokowaniem miasta dzięki odsieczy wojskowej, która dotarła do Lwowa z Krakowa przez Przemyśl. Nie zakończyła się jednak wojna z Zachodnioukraińską Republiką Ludową o kształt przyszłej

polsko-ukraińskiej granicy. Rychło wybuchły kolejne konflikty – powstanie w Wielkopolsce, pierwsze powstanie śląskie, zbrojny spór z Czechosłowacją o Śląsk Cieszyński, wojna z Litwinami o Wilno i okręg wileński, a wreszcie wojna z bolszewicką Rosją, która stanowiła największe zagrożenie dla polskiej suwerenności. Polacy nie pozwolili jednak na odebranie wywalczonej w 1918 roku niepodległości.

Odznaka pamiątkowa Oddziału „Straceńców” por. Romana Abrahama; 1919 r.; biały metal, czarna emalia; MKL w ZNiO

Opaska żołnierza 3. Odcinka Obrony Lwowa, pododdział ul. J. Bema; 1918 r.; sukno, nić, sznurek; MKL w ZNiO

The exhibition on the second floor culminates with a hall devoted to the final stage of the Polish pursuit of independence, concerning the developments during World War I. The artefacts on display originate primarily from the abundant collection of the Ossolineum – keepsakes left after soldiers of Polish military formations active on the fronts of the Great War: the Polish Legions that fought the Russian army alongside the Austro-Hungarian and German armed forces, the Polish Army in France, and the Polish Corps formed in Russia after the collapse of tsardom. The vitrines feature documents, badges and emblems, numerous photographs and postcards, and even petty objects of everyday use. The exhibition also brings back to memory the most significant figures of the period, such as Józef Piłsudski, Józef Haller, Roman Dmowski and Ignacy Jan Paderewski. Beside keepsakes that represent military events, the show features items that illustrate the political developments that led to Poland's regained independence after 123 years of enslavement. Particularly interesting are those artefacts that bear testimony to the outstanding contribution of Polish women in the struggle for freedom – both within various charity and sanitary organisations, and in combat units (Voluntary Legion of Women).

Ekspozycję na drugim piętrze zamyka sala prezentująca ostatni etap w polskim dążeniu do niepodległości, związany z wydarzeniami I wojny światowej. Wystawiane tu obiekty pochodzą przede wszystkim z bogatych zbiorów Ossolineum – są to pamiątki po żołnierzach polskich formacji wojskowych walczących na frontach Wielkiej Wojny – Legionów Polskich toczących boje z armią rosyjską u boku armii austro-węgierskiej i niemieckiej, Armii Polskiej we Francji czy powstałych po upadku caratu w Rosji Polskich Korpusów. W witrynach zobaczyć można dokumenty, odznaki i emblematy, liczne fotografie i pocztówki, a nawet drobne przedmioty codziennego użytku. Wystawa przypomina także najważniejsze postaci tamtego czasu, m.in. Józefa Piłsudskiego, Józefa Hallera, Romana Dmowskiego czy Ignacego Jana Paderewskiego. Obok pamiątek prezentujących wydarzenia militarne na wystawie zobaczyć można również obiekty ukazujące wydarzenia polityczne, które doprowadziły do odzyskania przez Polskę niepodległości po stu dwudziestu trzech latach niewoli. Szczególnie ciekawe są eksponaty przedstawiające wielki wkład polskich kobiet w walkę o wolność – zarówno w ramach różnego rodzaju organizacji charytatywnych i sanitarnych, jak i bojowych (Ochotnicza Legia Kobiet).

Mariusz Urbanek **Piłsudski – dzieje legendy**

Niepodległość odzyskana w listopadzie 1918 roku przetrwała niespełna dwadzieścia jeden lat. Ale dla dzieci, które rodziły się i dorastały w II Rzeczypospolitej, niepodległość była zawsze. Nie znały innej Polski; czas, gdy podzielonej między trzech zaborców ojczyzny nie było na mapie Europy, był tylko jeszcze jedną lekcją historii do nauczenia się w szkole. Ale kiedy we wrześniu 1939 roku Polska znów straciła niepodległość, byli już dorośli. I dobrze wiedzieli, co zostaje im odebrane.

Poszli tą samą drogą, którą szli powstańcy w styczniu 1863 roku i w listopadzie 1830. Upomnieli się o prawo do wolności: Polski i własne. Podjęli walkę o jej kolejne zmartwychwstanie. O tym właśnie opowiada ekspozycja „Misja: Polska” w Muzeum Pana Tadeusza będąca naturalną kontynuacją wystawy „Prawem naszym – zmartwychwstanie”, ale w czasach współczesnych.

Walka, prowadzona przez 123 lata rozbiorów przez kolejne pokolenia powstańców, działaczy, wspieranych i mobilizowanych przez pisarzy i artystów, doprowadziła do odzyskania niepodległości w 1918 roku. Walka, którą trzeba było znów podjąć w roku 1939 – trwała 50 lat. Najpierw przez sześć lat drugiej wojny światowej, a potem okres Polski Ludowej, pozbawionej prawa do suwerennego stanowienia o swoich losach. Celem działań Polskiego Państwa Podziemnego, żołnierzy Armii Krajowej i innych sił, Rządu na Uchodźstwie było przywrócenie Polsce wolności. Po 1945 roku, gdy decyzją przywódców wielkich mocarstw Polska znalazła się w strefie wpływów Związku Sowieckiego, walkę kontynuowano. W Londynie działały rząd, parlament i prezydent, podtrzymujące ciągłość II Rzeczypospolitej, choć świat uznał legalność PRL. Była paryska „Kultura”, silne ośrodki emigracyjne w Stanach Zjednoczonych, w kraju przez pierwsze lata po wojnie zbrojne podziemie walczyło z narzuconą władzą.

Przykładem uwielbienia, jakim darzono Marszałka, jest prezentowana na wystawie mosiężna łuska naboju armatniego z 1920 roku, wsparta na nóżkach z naboju karabinowych. Wryta (z błędem) w metalu inskrypcja głosi: „Pamiętka oswobodzenia kohanej i niepodległej Ojczyzny z najazdu

W niesuwerennej Polsce przez trzy dekady próbowano poszerzać sferę wolności w granicach obowiązującego ustroju pod hasłami walki z jego „wypaczeniami”, ale w połowie lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku w pismach wydawanych w II obiegu (poza zasięgiem cenzury) wprost zaczęto odwoływać się do niepodległości odzyskanej w 1918 roku, II Rzeczypospolitej i Józefa Piłsudskiego. Kilka lat później powstała „Solidarność”, przywracając wiarę w możliwość odzyskania prawdziwej suwerenności, a w 1989 roku Polska po nie w pełni jeszcze wolnych wyborach (tzw. kontraktowych) odzyskała niepodległość.

Swoistym przypisem do wystawy „Prawem naszym – zmartwychwstanie” i uzupełnieniem stałej ekspozycji „Misja: Polska” jest próba pokazania funkcjonowania w latach 1939–2018 legendy marszałka Piłsudskiego; tego, jak się zmieniała, jak była wykorzystywana, jaką rolę odgrywała w różnych momentach polskiej historii w kraju i na emigracji. O zasługach Józefa Piłsudskiego dla odzyskania niepodległości napisano już bardzo dużo; równie wiele powiedziano o jego współodpowiedzialności za odchodzenie II Rzeczypospolitej od zasad, które powinny obowiązywać w demokratycznym państwie, ale przez wszystkie te lata to marszałek był symbolem walki o wolność.

Jedenasty listopada 1918 roku, dzień, w którym Rada Regencyjna przekazała władzę wojskową w Polsce Józefowi Piłsudskiemu, stał się świętem państwowym późno, dopiero w roku 1937. „Dzień 11 listopada, jako rocznica odzyskania przez Naród Polski niepodległego bytu państwowego i jako dzień po wsze czasy związany z wielkim imieniem Józefa Piłsudskiego, zwycięskiego Wodza Naczelnego w walkach o wolność Ojczyzny – jest uroczystym Świętem Niepodległości” – stanowiła ustawa z 23 kwietnia. Ale w oficjalnej propagandzie II Rzeczypospolitej niepodległość Polski miała od dawna twarz i imię Józefa Piłsudskiego. Tego dnia organizowano w całym kraju uroczyste akademie i parady wojskowe, odprawiano nabożeństwa w intencji ojczyzny.

bolszewickiego. Roku – 1920. wyryto ku czci”. Monety z wizerunkiem Piłsudskiego wykorzystywano do wykonywania okolicznościowych breloczków, a nawet zapalniczek.

Pamiątka patriotyczna – mosiężna łuska naboju armatniego 75 mm z 1920 r. na nóżkach z naboju karabinowych 7,62 mm. Odręczna inskrypcja (z błędem): „Pamiątka oswobodzenia kohanej i niepodległej Ojczyzny z najazdu bolszewickiego. Roku – 1920. wyryto ku czci. Niech – Żyje – Zjednoczona – Niepodległa – Polska! J.Z. Hugon”; kolekcja prywatna

Zapalniczka wykonana z dwóch monet z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego z 1934 r.; DN MKL w ZNiO

Kto uwłacza imieniu Józefa Piłsudskiego

Jan Nowak-Jeziorański długo nie mógł zrozumieć bałwochwalczego wręcz – jak uważał – stosunku wielu Polaków do Piłsudskiego. „Niechęć do Marszałka wyniesiona z domu, pogłębiła się po słynnym epitecie <<fajdanitis poslinis>> w przemówieniu przeciwko opozycji poselskiej. Uważałem, że obraził nim cały naród” – pisał. Nie był w tym odosobniony, przeciwników Piłsudskiego, zwłaszcza w szeregach narodowej demokracji, nie brakowało.

Któregoś dnia Nowak-Jeziorański zobaczył jednak Piłsudskiego z odległości kilku kroków, na trybunie rządowej, na którą zabrał go Eugeniusz Kwiatkowski, wicepremier, budowniczy Gdyni i Centralnego Okręgu Przemysłowego. „Wrażenie, gdy zobaczyłem po raz pierwszy z odległości kilku kroków Piłsudskiego i usłyszałem jego głos, było ogromne. [...] I to urzeczenie powtarzało się później, ilekroć widziałem go z bliska. Skąd się to wzięło? Zdjęcia i podobizny Piłsudskiego widziało się na każdym kroku. Patrzył z nich człowiek o marsowym obliczu i ściągniętych brwiach. A tu z odległości kilku kroków widziałem Piłsudskiego, który miał jasnoniebieskie, pogodnie patrzące

oczy, często się uśmiechał, mówił zabawnym wileńskim akcentem i przejawiał w swoim sposobie bycia jakąś dziwną miękkość, właściwą ludziom z naszych dalekich kresów. Miękkość być może pozorną, lecz zniewalającą”.

Ufali Piłsudskiemu także Żydzi, zwłaszcza w czasach, gdy w polskim społeczeństwie zaczęły nasilać się nastroje antysemityczne. „Piłsudski był wentylem bezpieczeństwa, nie dopuszczał państwowego antysemityzmu. Żydzi w Izraelu nadal tak uważają. Najstarsze roczniki Żydów w diasporze też. Piłsudski, nie wszyscy piłsudczycy, ale przy Piłsudskim Żyd mógł być pułkownikiem” – opowiadał Władysław Bartoszewski.

W 1938 roku sejm uchwalił Ustawę o ochronie imienia Józefa Piłsudskiego, będącą ostatnim akcentem budowy mitu Marszałka. Powodem była krytyczna recenzja z książki Melchiora Wańkowicza. Jej autor, docent Stanisław Cywiński, nazwał Piłsudskiego kabotynerem, „który mawiał o Polsce, że jest jak obwarzanek: tylko to coś warte, co jest po brzegach, a w środku pustka”. Został za to brutalnie pobity, wytoczono mu proces o zelżenie Narodu Polskiego, a przyszłym krytykom Marszałka zaczęto grozić więzieniem.

Ustawa była krótka. Artykuł pierwszy głosił: „Pamięć czynu i zasługi Józefa Piłsudskiego – Wskrzesiciela Niepodległości Ojczyzny i Wychowawcy Narodu – po wsze czasy należy do skarbnicy ducha narodowego i pozostaje pod szczególną ochroną prawa”. Drugi: „Kto uwłacza imieniu Józefa Piłsudskiego, podlega karze więzienia do lat 5”.

Polska zwycięży

Kiedy w 1939 roku wybuchła wojna i rozpoczęła się okupacja, to Piłsudski był głównym punktem odniesienia zarówno dla tych, którzy winą za klęskę Polski

obarczali obóz władzy, jak i tych, dla których marszałek pozostał wzorem niezłomnej wiary i walki o odzyskanie niepodległości.

Mimo represji okupantów, którzy podzielili między siebie Polskę, na murach kamienic i na słupach ogłoszeniowych pojawiały się ulotki wzywające do oporu, napisy „11 XI 1918”, „Polska żyje!”, „Polska zwycięży!” i kotwice Polski Walczącej. Wydawnictwa Państwa Podziemnego każdego 11 listopada przypominały o rocznicy odzyskania niepodległości, a 12 maja, w dniu śmierci Piłsudskiego, o zasługach Marszałka dla Polski.

11 listopada 1941 roku działacze Organizacji Małego Sabotażu „Wawer” zawiesili polską flagę na pomniku

Jana Kilińskiego na pl. Krasińskich w Warszawie. Tak było przez całą okupację.

Wśród ulotek i gazet Polskiego Państwa Podziemnego na wystawie znalazły się dwa obiekty pokazujące dość nieoczywistą obecność Piłsudskiego w okupowanej przez Niemców Polsce. Popularna w II Rzeczypospolitej plakieta z wizerunkiem marszałka autorstwa Józefa Aumillera, którą otrzymał niemiecki radiotelegrafista 27 września 1939 roku za „szczególne zasługi w wojnie polsko-niemieckiej”. I wydany w II Rzeczypospolitej w 1938 roku znaczek „z Piłsudskim” o wartości 3 zł, którego używano na terenie Generalnego Gubernatorstwa, utworzonego z ziem polskich, które nie zostały wcielone do Rzeszy. Znaczki stemplowano pieczęcią z napisem *General Gouvernement* i godłem III Rzeszy ze swastyką, spod których jednak dobrze widać było oblicze człowieka, który przyniósł Polsce niepodległość.

Plakieta z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego autorstwa Józefa Aumillera, brąz. Odręczny napis na awersie: „Für besondere Verdienste im deutsch-polnischen Krieg wurde dem Funker Hellmut Brumme am 27.9.39 dieser Orden verliehen. A.O.K” (Medal przyznany radiooperatorowi Hellmutowi Brummemu 27.9.39 za szczególne zasługi w wojnie niemiecko-polskiej. Naczelne Dowództwo Armii); DN MKL w ZNiO

Polski znaczek z 1938 r. o wartości 3 zł z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego, z nadrukiem Generalnego Gubernatorstwa z 1940 r.; kolekcja prywatna

„Polska zwycięży! 11.XI.1918 – 11.XI.1941”, ulotka wydana przez Biuro Informacji i Propagandy Komendy Głównej AK, Warszawa, listopad 1941; kolekcja WB, GSH MPT w ZNiO

Szowinistyczny nacjonalizm, którego wyrazem była piłsudczyzna

W powstałej po II wojnie światowej ludowej Polsce Piłsudski i II Rzeczpospolita stały się przedmiotem ataków ze strony nowych władz. Ostatni raz Święto Niepodległości w dniu 11 listopada obchodzono w roku 1944 na wschodnich terenach Polski, wyzwolonych już z rąk Niemców. Celebując „sanacyjną” rocznicę, komuniści chcieli przekonać społeczeństwo, że są legalnymi następcami przedwojennej władzy. Depeszę gratulacyjną z okazji „święta narodowego Polski” nadesłał do polskich władz nawet Józef Stalin. Ale rok później nikt już niczego nie udawał. Narodowym Świętem Odrodzenia Polski ustanowiono 22 lipca, datę ogłoszenia Manifestu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego. „Dzień, w którym proklamowana została jedyna legalna władza odrodzonego państwa” – pisano w gazetach. Poprzednie święto zniknęło z kalendarza, a próby wspomnienia o listopadowej dacie w pozytywnym kontekście torpedowała cenzura. Piłsudski był już tylko człowiekiem odpowiedzialnym za wrogą wobec ZSRR politykę II Rzeczypospolitej i klęskę wrześniową, a także za zejście z drogi internacjonalizmu przez Polską Partię

Socjalistyczną. „Szowinistyczny nacjonalizm, którego wyrazem była piłsudczyzna, wziętą górę w jej szeregach” – mówił w 1945 roku o działalności PPS w okresie zaborów Władysław Gomułka, wówczas wicepremier.

Pamięć o II Rzeczypospolitej była po wojnie pielęgnowana przede wszystkim w środowiskach emigracyjnych, w Londynie, gdzie działał rząd i prezydent na uchodźstwie, i w Nowym Jorku, gdzie znalazło się wielu spośród członków sanacyjnych władz. Nazwisko Piłsudskiego stało się tam symbolem wytrwałości w walce o wolność, którą należy prowadzić nawet w warunkach beznadziejnych. W Nowym Jorku już w 1943 roku powstał Instytut Józefa Piłsudskiego Poświęcony Badaniu Najnowszej Historii Polski, stawiający sobie za cel pielęgnowanie pamięci o życiu i dziele Marszałka. Jego zasługą było m.in. wydanie monumentalnej, liczącej cztery tomy, *Kroniki życia Józefa Piłsudskiego* Wacława Jędrzejewicza. W 1947 roku, także w Londynie, rozpoczął działalność Instytut Józefa Piłsudskiego. Organizacje odwołujące się do imienia Piłsudskiego zakładano również w mniejszych środowiskach emigracyjnych, np. w Syrii, Turcji i w Brazylii, gdzie powstało Towarzystwo im. Józefa Piłsudskiego w São Paulo. Stawiający sobie podobne zadania Instytut Romana Dmowskiego utworzono w Londynie dopiero w roku 1979.

Audycji poświęconych odzyskaniu przez Polskę niepodległości w roku 1918 i jej utracie w 1939 można było słuchać niemal wyłącznie na falach Rozgłośni Polskiej Radia Wolna Europa, znienawidzonej przez władze PRL. Niektóre z programów są do odsłuchania na stanowiskach zaaranżowanego w Muzeum Pana Tadeusza Studia RWE. Generał Tadeusz Kasprzycki wspomina wymarsz I Kadrowej z Oleandrów 6 sierpnia 1914 roku, generał Kazimierz Sosnkowski pobyt z Józefem Piłsudskim w twierdzy magdeburskiej w 1918, a generał Józef Haller zaślubiny Polski z morzem w roku 1920. Świadkowie historii mówią także o utracie niepodległości. Ambasador RP w Londynie Edward Raczyński wspomina napaść Niemiec na Polskę we wrześniu 1939, Paweł Zaremba przywołuje agresję sowiecką 17 września 1939, a płk dypl. Tadeusz Tomaszewski bombardowanie Warszawy 25 września.

Wrocław, listopad 1968

W PRL po upadku stalinizmu wolno było przypominać o 11 listopada, ale nigdy jako dacie konkurencyjnej wobec święta ważniejszego, czyli 22 lipca. Rocznicowe msze dla środowisk legionowych organizowali niektórzy księża, przy sarkofagu Piłsudskiego w krypcie pod Wieżą Srebrnych Dzwonów na Wawelu składano wieńce, na co władza przymykała oko. Podczas pierwszych buntów społecznych przeciwko narzuconej władzy, w czerwcu i październiku 1956 roku, w marcu

1968, grudniu 1970 i czerwcu 1976 roku, jeszcze się do pamięci Piłsudskiego nie odwoływano. Wiara w ustrój sprawiedliwości społecznej załamywała się stopniowo, nadzieje na odzyskanie wolności po hekatombie drugiej wojny światowej sprowadzały się do hasła: „socjalizm tak, wypaczenia nie”, a wyobraźalne ustępstwa ze strony Związku Sowieckiego nie sięgały dalej, niż zgoda na tzw. finlandyzację Polski, czyli uzyskanie statusu państwa suwerennego w zakresie polityki wewnętrznej przy ograniczonej swobodzie prowadzenia polityki zagranicznej.

Prawdopodobnie jedynym tego typu dowodem pamięci o rocznicy Niepodległości z tamtego czasu jest granitowy obelisk znajdujący się we Wrocławiu na skwerze przed domem studenckim Uniwersytetu Medycznego przy ul. Wojciecha z Brudzewa. Znajduje się na nim napis „W 50-lecie odzyskania niepodległości Rzeczypospolitej Polskiej studenci i pracownicy AM we Wrocławiu, Wrocław listopad 1968”. Powstał, jak wspominają jego pomysłodawcy, gdy studenci postanowili zmanifestować zaangażowanie w sprawy kraju, a przy okazji lekko zakpić z władzy. Partia i rząd także świętowały odzyskanie niepodległości, ale 7 listopada, w rocznicę powołania w Lublinie socjalistycznego rządu Ignacego Daszyńskiego, a przy okazji rocznicę Rewolucji Październikowej, co ułatwiło sprawę. Władze nie znalazły argumentów, by sprzeciwić się inicjatywie studentów.

Powrót do symboliki niepodległościowej i myśli Józefa Piłsudskiego zaczął się w PRL w drugiej połowie lat siedemdziesiątych. Powstały w 1977 roku Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela (ROPCiO) i wyrosła z niego

dwa lata później Konfederacja Polski Niepodległej (KPN) wprost odwoływały się w swoich wydawnictwach i symbolice do legendy Piłsudskiego. W przygotowanym w 1979 roku projekcie Konstytucji przyszłej Polski

wpisano artykuł, iż „Powszechną wciąż otoczone jest imię i dzieło Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego”. Inny artykuł stanowił, że 12 maja – Dzień Marszałka Piłsudskiego – jest świętem narodowym i państwowym „obchodzonym powszechnie”. W projekcie konstytucji złożonym przez KPN w 1991 roku w Kancelarii Prezydenta RP i w 1993 roku w Komisji Konstytucyjnej Sejmu RP już jednak tych artykułów nie było.

Demonstracyjne lekceważenie narodu polskiego

W 1978 roku, w sześćdziesiątą rocznicę odzyskania niepodległości, obraz II Rzeczypospolitej i osobiście Piłsudskiego zaczął się zmieniać także w oficjalnym przekazie. Nawet w partyjnej prasie zaczęto pisać o konieczności odrzucenia „prostackiego,

nihilistycznego i jednostronnego postrzegania” II Rzeczypospolitej i osobiście Piłsudskiego, ostrzegając jednocześnie przed zapomnianiem o stronach ciemnych: „krzywdzie warstw upośledzonych” i zacofaniu. Na tej fali ukazała się książka Andrzeja Garlickiego *U źródeł obozu belwederskiego*, a potem kolejne, które złożyły się dziesięć lat później w pierwszą w PRL biografie Piłsudskiego. Nie oznaczało to jednak zgody władz na niezależne obchody święta niepodległości. Mimo to w 1978 i 1979 roku w Gdańsku, Krakowie, Warszawie i Łodzi 11 listopada odbyły się manifestacje niepodległościowe zorganizowane przez ROPCiO i KPN, zakończone odśpiewaniem *Pierwszej Brygady*, *Boże, coś Polskę* i *Roty*. Represje przyszyły później. Organizatorzy trafili do więzienia za „demonstracyjne lekceważenie Narodu Polskiego poprzez m.in. zarzucanie mu, iż nie jest narodem wolnym i niepodległym”.

Po sierpniu 1980 roku przez dwa lata świętowano w sposób jawny, włączyły się w obchody nawet władze państwowe, składając wieniec przy Grobie Nieznanego Żołnierza. Na ekrany trafiły filmy: *Polonia Restituta* i *Zamach stanu*, w których pojawiła się postać Józefa Piłsudskiego (w pierwszym grana przez Janusza Zakrzeńskiego, w drugim przez Ryszarda Filipskiego). Nie miały bynajmniej podtrzymywać legendy marszałka. Zwłaszcza w drugim filmie jawił się jako bezwzględny despota sięgający w 1926 roku po władzę po trupie demokracji.

Paradoksalnie o Piłsudskim w nie całkiem negatywnym kontekście mówiono w oficjalnych mediach po 13 grudnia 1981 roku. Uzasadniając konieczność wprowadzenia przez Wojskową Radę Ocalenia Narodowego (WRON) stanu wojennego, partyjna propaganda przypominała mimochodem, że w dramatycznych okolicznościach także marszałek Piłsudski nie wahał się zastosować siły „dla dobra Polski”. Ponadto podkreślano, że zginęło wtedy więcej ludzi niż w 1981 roku! Szybko jednak o tej analogii zapomniano. Szef WRON, generał Wojciech Jaruzelski, wtedy także premier i I sekretarz KC PZPR, ostrzegał ministrów: „Musimy być bardzo wyczuleni na dzień 11 listopada. Przede wszystkim wszelkiego rodzaju zaporowe działania w propagandzie, w innych formach zastosować, aby ten dzień nie był wykorzystany w sposób niebezpieczny przez siły nam wrogie”. Tak też się stało. Próby świętowania przez solidarnościową

opozycję rocznicy 11 listopada w kolejnych latach były już rozbijane przez milicję.

Teraz wychodzi na anioła

Lata osiemdziesiąte to czas, kiedy w kręgach niezależnych II Rzeczypospolita idealizowano, przeciwstawiając się propagandzie i coraz bardziej opresyjnej rzeczywistości PRL. Polska Józefa Piłsudskiego była dla większości jedyną wyobraźalną i nieodległą historycznie alternatywą dla pozbawionego suwerenności kraju, w którym żyli. Dawali temu wyraz m.in. plastycy, prezentując na wystawach organizowanych w kościołach i prywatnych mieszkaniach prace odwołujące się do niepodległościowej symboliki.

Cegiełka o wartości 100 zł z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego i Lecha Wałęsy z 1980 r., z przeznaczeniem „na rozwój struktur podziemia”; DN MKL w ZNiO

Grafika Janusza Halickiego, 1984; kolekcja prywatna

Kryształowy flakon z połowy lat 70. XX w. z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego, wyprodukowany na prywatne zamówienie w Hucie Szkła Kryształowego „Julia”; kolekcja prywatna

Kalendarz na rok 1980, wydany poza zasięgiem cenzury przez Komitet Porozumienia na rzecz Samostanowienia Narodu; kolekcja WB GSH MPT w ZNiO

Józef Piłsudski, *Bibuła*, druk bezdebitowy wydany przez Oficynę NZS, Wrocław 1988; ZNiO

Grafika przedstawiająca Józefa Piłsudskiego, 1981; kolekcja prywatna

Rocznicom odzyskania niepodległości i samemu Józefowi Piłsudskiemu poświęcone są prezentowane na ekspozycji prace artystów wrocławskiego środowiska plastycznego, m.in. Janusza Halickiego, Jana Kaczkowskiego, Jana Kukuły, Zbigniewa Miszewskiego i Andrzeja Żarnowieckiego.

W publikacjach ukazujących się w latach osiemdziesiątych poza zasięgiem cenzury już nie tylko KPN odwoływała się do tradycji niepodległościowej. Działające w wielu miastach i różnych środowiskach

podziemne oficyny wydawnicze publikowały książki, ukazujące się w środowiskach emigracyjnych w Londynie i Nowym Jorku.

Jedną z najczęściej wydawanych była *Bibuła autorstwa Józefa Piłsudskiego*, czyli pierwsza część opublikowanych anonimowo w 1903 roku w organie Polskiej Partii Socjalno-Demokratycznej Galicji i Śląska „Naprzód” wspomnień *Walka rewolucyjna pod zaborem rosyjskim. Wrażenia i fakty z ostatnich lat dziesięciu. Bibuła*. Już pierwsze zdanie wstępu: „Ktoś powiedział niegdyś, że Polacy są narodem konspiracji i rewolucji” brzmiało w latach osiemdziesiątych jak zachęta do działania. Wizerunek marszałka pojawiał się na licznych ulotkach i wydawanych w podziemiu znaczkach Poczty Solidarności. Od połowy lat osiemdziesiątych ich jakość nie różniła się niczym od znaczków wydawanych przez państwową Poczta Polską.

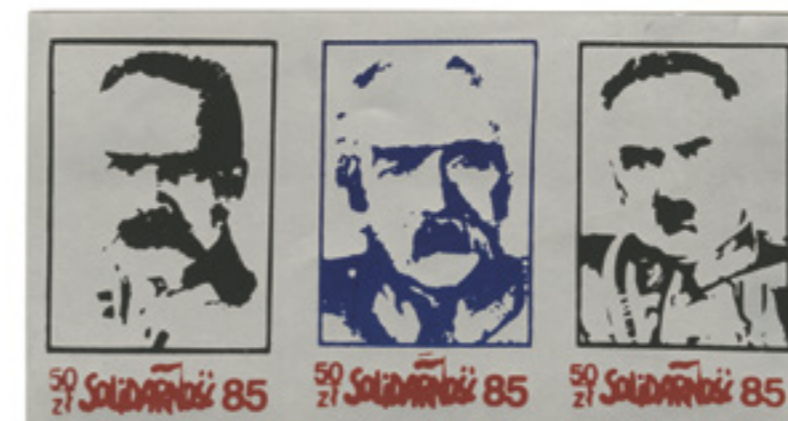
W 1988 roku fetowano już oficjalnie nie tylko siedemdziesiątą rocznicę odzyskania niepodległości, lecz także samego Piłsudskiego, choć nie wszyscy byli z tego zadowoleni. Ówczesny premier, Mieczysław F. Rakowski, zanotował w swoim dzienniku: „Od rana nieustanny festiwal na cześć. Wahadło wychyliło się w drugą stronę. Przez wiele lat przedstawialiśmy

Piłsudskiego jako czarną owcę, a teraz wychodzi na anioła”. Kilka miesięcy później Sejm PRL ustawą z 15 lutego 1989 roku o Narodowym Świącie Niepodległości przywrócił 11 listopada do kalendarza świąt państwowych. „Dla upamiętnienia rocznicy odzyskania przez Naród Polski niepodległego bytu państwowego oraz walk pokoleń Polaków o wolność i niepodległość”.

Już w 1988 roku Mennica Państwowa wyemitowała w rocznicę odzyskania niepodległości srebrną monetę o nominale 50 000 złotych z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego. Po 1989 roku liczba banknotów monet i medali jeszcze wzrosła. W pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych Narodowy Bank Polski przygotował banknot o nominale 5 000 000. Miał wejść do obiegu 12 maja 1995 roku, w sześćdziesiątą rocznicę śmierci Piłsudskiego. Nie doszło jednak do tego, gdyż nastąpiła denominacja polskiej waluty. W kolejnych latach wizerunek Piłsudskiego był rozpowszechniany jeszcze wielokrotnie. W 2014 roku na banknocie o nominale 20 złotych wydanym z okazji 100-lecia utworzenia Legionów Polskich, a w 2018 na podobnym banknocie upamiętniającym 100-lecie niepodległości, na którym znalazła się tylko postać Piłsudskiego.

Znaczki poczty „Solidarność”: „Józef Piłsudski, 5 XII 1867 – 12 V 1935”, wydane w 50. rocznicę śmierci Marszałka; kolekcja prywatna

Złote i srebrne znaczki podziemnej poczty „Solidarność”, wydane w 1985 r.; kolekcja prywatna

Od Niepodległości do memosfery

W III Rzeczypospolitej dość powszechnie zaczęto porównywać moment odzyskania przez Polskę niepodległości w 1918 i w 1989 roku, szukając analogii nie tylko między obu wydarzeniami, ale i ludźmi. Ukazało się kilkanaście książek zestawiających obie Polski i uzasadniających podobieństwa (rzadziej różnice) między politykami II i III RP. Widząc, jak chętnie współcześni politycy kreują się na postaci z przeszłości i przejmują ich programy, Jerzy Giedroyc wypowiedział słowa o trumnach Piłsudskiego

i Dmowskiego, które rządzą Polską. Przekonywanie przez historyków, że historia nigdy nie powtarza się dosłownie, niewiele zmieniło.

Dwunastego maja 1995 roku, w sześćdziesiątą rocznicę śmierci marszałka, Sejm Rzeczypospolitej Polskiej podjął uchwałę następującej treści: *Józef Piłsudski pozostaje w pamięci narodu jako twórca niepodległości i zwycięski wódz odpierający obcy najazd zagrażający całej Europie i jej cywilizacji. Józef Piłsudski dobrze zasłużył się Ojczyźnie i wszedł na trwałe do naszej historii.*

Marszałek trafił także do popkultury. W Białymstoku ukazał się poświęcony mu komiks, w Gdańsku ogłoszono konkurs na kolejny. Nastąpił wysyp filmów, w których w postać Piłsudskiego wcielają się najwybitniejsi aktorzy starszego i młodszego pokolenia: Daniel Olbrychski w obrazie *1920. Bitwa Warszawska*, Mariusz Bonaszewski i Zbigniew Zapasiewicz w serialu *Marszałek Piłsudski*, Mirosław Baka w serialu *1920. Wojna i miłość*, a Borys Szyc i Jan Frycz w obrazach planowanych na rok 2019. Pierwszy gra marszałka w filmie *Piłsudski*, drugi w *Legionach*. W 2019 roku w telewizji pojawi się też serial *Ziuk. Młody Piłsudski*, którego zagra Grzegorz Otrębski.

Piłsudski stał się także bohaterem murali i internetowej memosfery. W Łomży na ścianie czteropiętrowego bloku namalowano Piłsudskiego na Kasztance, w Jelczu-Laskowicach przedstawiono Marszałka za kierownicą biało-czerwonego autobusu stojącego na przystanku Wolność. W Internecie wizerunek i cytaty z pism Józefa Piłsudskiego używane są do komentowania, a tak naprawdę do totalnej krytyki współczesnej sceny politycznej i to niezależnie od jej strony. Od najczęściej przywoływanych słów: „Do polityki garną się ludzie, którzy nic nie osiągnęli, a więc nieudacznicy i darmozjady. Polityka to dla nich deska ratunku, mogą godnie żyć, nie dając w zamian nic”, przez „Rodacy! Wam kury szczać prowadzać, nie na wybory chadzać!”, po „Naród wspaniały, ale ludzie k...”.

Paradoksalnie Józef Piłsudski, któremu historycy wytykają odchodzenie po 1926 roku od zasad demokratycznych, stał się dla internautów symbolem męża

stanu, autorytetem wykorzystywanym do wytykania wad współczesnej demokracji.

Replika projektu banknotu o nominale 5 milionów złotych wg projektu Andrzeja Heidricha z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego, planowana emisja 12 maja 1995 r.; nie doszło do niej ze względu na denominację złotego; kolekcja prywatna

Miroslaw Baka w serialu *1920. Wojna i miłość* (2010–2011 r.), reż. Maciej Migas; kadr z filmu

„Sen o Piłsudskim”, mem internetowy z Józefem Piłsudskim

The legend of Marshal Józef Piłsudski, whose name became the symbol of Poland's independence regained in 1918, was sustained in the Second Polish Republic by state propaganda and the law (Act on the Protection of the Name of J. Piłsudski). Under occupation and later in the Polish People's Republic, a state deprived of sovereignty, Piłsudski could only be framed with criticism or otherwise not mentioned at all. The memory of the Marshal was fostered primarily on emigration. In Poland under communism, the holiday of November 11 was replaced with 22 July to commemorate the proclamation of the July Manifesto of the Polish Committee of National Liberation (PKWN). The myth of Piłsudski, a warrior who confronted the partitioning powers with a handful of people, functioned beyond official circulation and in the mid-1970s also began to appear in publications released beyond the reach of censorship. Marshal's thought provided a point of reference for part of the political opposition organisations.

From August 1980 until the imposition of martial law, anniversaries of regained independence were officially celebrated, and between 1982 and 1989 Piłsudski again became a symbol of free Poland on printed matter, leaflets and postage stamps published in the underground circulation. After 1989, symbols of independence returned to the official circulation (e.g. banknotes and coins) and entered popular culture: film and memosphere. Józef Piłsudski became a model statesman for modern-day politicians to follow.

Legenda marszałka Józefa Piłsudskiego, którego nazwisko stało się symbolem odzyskania przez Polskę w 1918 roku niepodległości, była w II Rzeczypospolitej podtrzymywana przez propagandę państwową i prawo (Ustawa o ochronie imienia J. Piłsudskiego). Podczas okupacji, a następnie w pozbawionej suwerenności PRL można było o Piłsudskim mówić krytycznie albo wcale. Pamięć o nim pielęgnowano przede wszystkim na emigracji. W PRL święto 11 listopada zostało oficjalnie zastąpione świętem 22 lipca, dniem ogłoszenia Manifestu Lipcowego PKWN. Młt Piłsudskiego, bojownika, który z garstką ludzi wystąpił przeciwko zaborcom, żył w przekazie nieoficjalnym, a od połowy lat siedemdziesiątych XX wieku zaczął pojawiać się także w publikacjach ukazujących się poza zasięgiem cenzury. Do jego myśli odwoływała się część organizacji opozycyjnych.

Od sierpnia 1980 r. do wprowadzenia stanu wojennego świętowano rocznice Niepodległości oficjalnie, a w latach 1982–1989 Piłsudski znów stał się symbolem wolnej Polski obecnym na publikowanych w drugim obiegu drukach, ulotkach i znaczkach pocztowych. Po roku 1989 niepodległościowa symbolika wróciła do obiegu oficjalnego (m.in. na banknoty i monety) i weszła także do popkultury: filmu i memosfery. Józef Piłsudski stał się wzorem męża stanu, stawianym za przykład współczesnym politykom.

Spis obiektów na wystawie „Prawem naszym – zmartwychwstanie”

Wykaz skrótów:

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych
DN – Dział Numizmatyczny
DNDC – Dział Nowych Druków Ciągłych
DNDZ – Dział Nowych Druków Zwartych
DR – Dział Rękopisów
DS – Dział Sztuki
DŻS – Dział Dokumentów Życia Społecznego
GSH – Gabinety Świadków Historii
MKL – Muzeum Książąt Lubomirskich
NAC – Narodowe Archiwum Cyfrowe
WB – Władysława Bartoszewskiego [kolekcja]
ZNiO – Zakład Narodowy im. Ossolińskich

Sala EPOKA

Medalierstwo

- Stanisław Roman Lewandowski, medal „Józef Piłsudski – Wódz Legionów Polskich”; 1916 r.; cynk; DN MKL w ZNiO – G 4437

Druki

- Kraśniński, Zygmunt (1812–1859), *Przedświt*, Paryż: [s.n.], 1843; DNDZ ZNiO – sygn. 51952

Grafika

- Jean Marie Saint Eve, *Zygmunt Kraśniński*, 1891, papier, staloryt; sygn. l.g. 28.41l

Malarstwo, rysunek

- Adolf Nigroni von Riesenbach, *Więzienie stanu w Kufstejnie 1840 r.*, 1850, papier, akwarela; DS MKL w ZNiO – l.g. 6267
- Joseph Kriehuber, *Jerzy książę Lubomirski*, 1847, papier, litografia; DS MKL w ZNiO – l.g. 13026
- Józef Peszka, *Zaprzysiężenie Konstytucji 3 Maja*, 1791 (?) r., papier, tusz lawowany; DS MKL w ZNiO – l.g. 5302

Miniatury

- Jan Maszkowski, *Józef Maksymilian Ossoliński*, ok. 1818 r., olej, płótno; DS MKL w ZNiO – l.m. 245
- Aleksander Titz, *August Bielowski*, 1836 r., gwasz, akwarela i olej na kości; DS MKL w ZNiO – l.m. 90

Dokumenty

- Akta rozgraniczenia Rzpłtey od Moskwy z 1773 r., rękopis, 1768–1779; AGAD
- Opisanie granicy Województwa Kijowskiego i części Mińskiego z Małą Rosyją/dokument dotyczący granic, rękopis, 1764–1783; AGAD
- Opisanie granicy Województwa Kijowskiego i części Mińskiego z Małą Rosyją/tłumaczenie noty Stackelberga, rękopis, 1775–1783; AGAD
- Opisanie granicy Województwa Kijowskiego i części Mińskiego z Małą Rosyją/dokument dotyczący oznaczenia granic, rękopis, 1775–1783; AGAD
- Opisanie granicy Województwa Kijowskiego i części Mińskiego z Małą Rosyją/podpis króla Stanisława Augusta, 1775–1783; AGAD
- Miscellanea Polono-Austriaca, 1769–1773, rękopis, 1772–1783; AGAD
- I-e protokół w języku polskim traktowania z JWP de Buchholtzem posłem pruskim/protokół z ministrem pruskim, rękopis, 1793; AGAD
- I-e protokół w języku polskim traktowania z JWP de Buchholtzem posłem pruskim/protokół z ambasadorem rosyjskim, rękopis, 1793; AGAD

Sala SALON ROMANTYCZNY

Malarstwo, rysunek

- Cyprian Kamil Norwid, *Jutrznia*, 1857, olej, płótno; DS MKL w ZNiO – l.o. 102
- NN malarz wiedeński, *Portret księcia Józefa Poniatowskiego*, XVIII/XIX w., olej, płótno; DS MKL w ZNiO – Dep. 26
- Ryszard Okniński, *Powstańcy 1863 roku*, IV ćw. XIX w., olej, płótno; DS MKL w ZNiO – l.o. 88
- Antoni Piotrowski, *Scena z powstania 1863 roku*, 1881, olej, płótno; DS MKL w ZNiO – l.o. 140

Grafika

- Françoise le Villain, *Walerian Lukasiński*, 1832, papier, litografia; DS MKL w ZNiO – l.g. 930
- Françoise le Villain, Charles Louis Bazin (wzór), *Michał Wołłowicz i Leon Przeclawski*, 1832, papier, litografia; DS MKL w ZNiO – l.g. 15727
- Françoise le Villain, Charles Louis Bazin (wzór), *Józef Zaliwski*, 1832, papier, litografia; DS MKL w ZNiO – l.g. 15729
- Françoise le Villain, Nicolas Eustache Maurin (wzór), *Edward i Eustachy Jelowiccy*, 1832, papier, litografia; DS MKL w ZNiO – l.g. 15682

Sala MICKIEWICZ

Rękopis

- Artykuły Adama Mickiewicza, publikowane w „Pielgrzymie Polskim”; DR ZNiO – sygn. 3370/II

Czasopisma

- Demokrata Polski*, T. 1 cz. 1–4 1837/1838; DNDC ZNiO – sygn. 44.933

- Sarmatka*, 1830 nr 1; DNDC ZNiO – sygn. 297.229
- Pielgrzym Polski*, 1833 cz.1 nr 5–11; DNDC ZNiO – sygn. 985.468
- Konfederatka*, 1833 nr 1–3; DNDC ZNiO – sygn. 297.246
- Skarbiec dla Dzieci*, 1830 snopek 1–8 nr 1–34; DNDC ZNiO – sygn. 297.179
- Dziennik dla Dzieci*, R. 1 t. 1 nr 48–73 1830; DNDC ZNiO – sygn. 298.309

Druki

- Straszewicz Józef, *Le nuit du 29 Novembre 1830*, Paris 1832; DNDZ MKL w ZNiO – sygn. 47.830

Grafika

Pokaz multimedialny grafik przedstawiających wizerunki uczestników powstania listopadowego z albumu Józefa Straszewicza pt. *Les Polonais et les Polonaises de la révolution du 29 novembre 1830, ou Portraits des personnes qui ont figuré dans la dernière guerre de l'Indépendance polonaise...* (1832–1836); DS MKL w ZNiO – Agr 12l

Sala BIBLIOTEKA

Malarstwo

Eugeniusz Steinsberg, *Portret Kornela Ujejskiego*, 1894, olej, płótno; DS MKL w ZNiO – l.o. 30

Miniatury

- Stanisław Freze, *Pułkownik Michał Kuszel*, 1. poł. XIX w., akwarela, gwasz na kości; DS MKL w ZNiO – l.m. 73
- Zygmunt Edwin Gordaszewski, *Pułkownik Karol Różycy*, ok. 1835 r., gwasz na kości; DS MKL w ZNiO – l.m. 34
- Zygmunt Edwin Gordaszewski, *Gen. Jan Skrzynecki*, ok. poł. XIX w., gwasz na kości; DS MKL w ZNiO – l.m. 150
- Józef Haar, *Zygmunt Dobek* [uczestnik powstania listopadowego], 1832 r., gwasz na kości; DS MKL w ZNiO – l.m. 130
- Józef Haar, *Piotr Romanowicz*, przed 1838 r., gwasz na kości; DS MKL w ZNiO – l.m. 117
- Malarz NN, *Adolf Weinreb* [Gwardia Narodowa Lwowska 1848], ok. 1840 r., gwasz i akwarela na kości; DS MKL w ZNiO – l.m. 75
- Malarz NN, *Ludwik Mierosławski*, ok. 1850 r., gwasz na porcelanie; DS MKL w ZNiO – l.m. 36

Druki (tajne druki wydawane w Ossolineum w latach 1830–1834)

- Komarnicki, Aleksander Dionizy (1806–1884), *Druga rocznica dwadziestego dziewiętego listopada*, Lipsk : [s.n.], 1832; DNDZ ZNiO – sygn. 51.981
- Slotwiński, Konstanty, *Doniesienie o przedsięwziętem wydaniu dzieła pod tytułem: Pamiętnik narodu polskiego z 1830 i 1831 r.*, [Lwów] : [Drukarnia ZNiO], [1832]; DNDZ ZNiO – sygn. 345.625
- Pawlikowski, Józef Herman, *Czy Polacy mogą się wybić na niepodległość?: dzieło jenerala Kniaziewicza, na początku XIX. wieku pisane*, (wyd. nowe popr.), Warszawa [i.e. Lwów : Zakład Narodowy im. Ossolińskich], 1831 [i.e. 1833]; DNDZ ZNiO – sygn. 51.318
- Mickiewicz, Adam, *Do matki Polki* : wiersz Adama Mickiewicza; [Lwów : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1833]; DNDZ ZNiO – sygn. 72.826
- Mickiewicz, Adam, *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*, wyd. 2. W Awenjonie : [s.n.], 1833; DNDZ ZNiO – sygn. 47.839
- Różycy, Karol, *Powstanie na Wołyniu czyli Pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej uformowanego w czasie wojny narodowej polskiej przeciw despotyzmowi tronu rossyjskiego 1831 roku / pisany przez Karola Różyckiego P.*, wyd. 2 poprawne, Bourges [i.e. Lwów : Zakład Narodowy im. Ossolińskich], 1833; DNDZ ZNiO – sygn. 259.381
- Niemcewicz, Julian Ursyn, *Ostatnie słowa do ziomków moich / przez J. U. Niemcewicza*, [Lwów] : [Drukarnia ZNiO], [1833]; DNDZ ZNiO – sygn. 159.109
- Pacierz ludu polskiego / odpowiedzialny redaktor Grzegorz Rozumiński*, [Lwów] : z drukarni Instytutu Narodowego Imienia Ossolińskich, [okolo 1830]; DNDZ ZNiO – sygn. 61.45

Sala RĘKOPIS

Czasopisma

- La Tribune des Peuples : journal quotidien*, red. Eugène Carpentier, Paryż 1849, R. 1 nr 1, 17, nr 1–158; DNDC ZNiO – sygn. 58.850

Sala SZLACHTA

Fotografie

Pokaz multimedialny fotografii powstańców styczniowych ze zbiorów Działu Sztuki Muzeum Książąt Lubomirskich w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich

Sala DOM

Malarstwo, rysunek

- Maria Dulębianka, *Po wyroku*, 1900 r., olej, płótno; Muzeum Niepodległości – Warszawa – nr inw. M 220
- Józef Simmler, *Deotyma*, 1854 r., papier kremowy, olówek; DS MKL w ZNiO – l.g. 6275

Rękopisy

- „Gloria tibi Alma Mater” Oratorjum dziejowe na pięćsetletnią rocznicę założenia UJ 1400–1900, słowa Deotyma, muzyka W. Zeleński; DR ZNiO – sygn. 12608/II

Grafika

- Françoise le Villain, *Maria Raszanowicz*, 1832 r., papier, litografia; DS MKL w ZNiO – l.g. 936

- Józef Szymon Kurowski, *Klaudyna z Działyńskich Potocka*, 1836 r., papier, autolitografia; DS MKL w ZNiO – l.g. 14124
- Emilia Plater [strona z] *Straszewicz Józef, Les Polonais et les Polonaises*, Paris 1839, sygn. 317.417; DR ZNiO – sygn. XVI-A-7
- Klaudyna Potocka* [strona z] Straszewicz Józef, *I Polacchi della rivoluzione...*; DNDZ ZNiO – sygn. 371.760
- Klementyna z Tańskich Hoffmanowa* [strona z] Straszewicz Józef, *Les Polonais et les Polonaises...*, Paris 1832; DNDZ ZNiO – sygn. 65.161 cm.

Druki

- Wacław Gąsiorowski: *Emilia Plater*, Warszawa 1910; DNDZ ZNiO – sygn. 135.312

Fotografie (reprodukcje)

- Henryka Pustowojtówna (Pustowójtówna), pseud. Michał Smok, Michałek, adiutantka M. Langiewiczza; DS MKL w ZNiO – l.f. 3848
- Henryka Pustowojtówna, w sukni z krzyżem na piersi, ujęcie w popiersiu; DS MKL w ZNiO – l.f. 21990
- Henryka Pustowojtówna w mundurze powstańczym, w rogatywce, szmerowanej kurcie i pelerynie, ujęcie w popiersiu; DS MKL w ZNiO – l.f. 24417
- Zofia Romanowiczówna, łączniczka i współorganizatorka Komitetu Niewiast Polskich, w sukni z okresu Żaloby Narodowej, czarnej sukni i białej bluzce z krzyżem na piersiach; DS MKL w ZNiO – l.f. 23683
- Klementyna z Tańskich Hoffmanowa, dagerotyp; DR ZNiO – Akc. 131/12

Sala ZNACZENIE

Malarstwo

- Blanka Mercere, *Portret Wacława Gąsiorowskiego*, przed 1937, olej, płótno; DS MKL w ZNiO – l.o. 15
- Roman Kramstyak, *Portret Jana Lechonia*, 1919 r., olej, płótno; Muzeum Narodowe w Warszawie

Rękopisy

- Materiały Wacława Gąsiorowskiego dot. Armii Polskiej we Francji...; DR ZNiO – sygn. 15257/II
- Materiały W. Gąsiorowskiego dot. Armii Polskiej we Francji...; DR ZNiO – sygn. 15258/II
- Wacław Gąsiorowski, Nowele dot. czasów napoleońskich; DR ZNiO – sygn. 15079/II
- Wacław Gąsiorowski, *Car Paweł*; DR ZNiO – sygn. 15080/II
- Wacław Gąsiorowski, *Powieści różne W. Gąsiorowskiego*; DR ZNiO – sygn. 15082/II
- Wacław Sieroszewski, *Bolszewicy*, dramat w trzech aktach; DR ZNiO – sygn. 13573/I
- Wacław Sieroszewski, *Wspomnienia*; DR ZNiO – sygn. 18896/II
- Stefan Żeromski, *Rozdziałobił nas kruki*, wrony; DR ZNiO – sygn. 4661/I
- Stefan Żeromski, *Literatura a życie*; DR ZNiO – sygn. 12267/II

Pamiętki

- Złoty zegarek Wacława Gąsiorowskiego, dar Polonii Amerykańskiej dla pisarza, wewnątrz napis „Kapitanowi Wacławowi Gąsiorowskiemu – Komitet Obywatelski w New Yorku 1918. Ześ polską obudzil krew i polskie sumienie”; 1918 r.; złoto, metal, szkło; DN MKL w ZNiO – F 1633

Druki

- Wacław Sieroszewski, *Józef Piłsudski*, Piotrków : nakł. Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Narodowego, 1915. Z ilustracjami Zygmunta Rozwadowskiego (kolorowe), mapami marszów i walk brygady Piłsudskiego; DNDZ ZNiO – sygn. 289.412
- Wacław Sieroszewski, *Droga do wolności*, Warszawa 1939; DNDZ ZNiO – sygn. 411.692
- Wacław Gąsiorowski, *Historia armii polskiej we Francji*, Warszawa 1931; DNDZ ZNiO – sygn. 224.295
- Wacław Gąsiorowski, *Huragan*, Lwów 1902; DNDZ ZNiO – sygn. 110.743
- Wacław Gąsiorowski, *Pani Walewska*, Warszawa 1904; DNDZ ZNiO – sygn. 114.411
- Wacław Gąsiorowski, *Bern*, Warszawa 1912; DNDZ ZNiO – sygn. 135.126
- Wacław Gąsiorowski, *Rok 1809*, Lwów 1912; DNDZ ZNiO – sygn. 135.187
- Walery Przyborowski, *Grom maciejowicki*, Warszawa 1930; DNDZ ZNiO – sygn. 185.573
- Walery Przyborowski, *Olszynka Grochowska*, Warszawa 1907; DNDZ ZNiO – sygn. 122.941
- Walery Przyborowski, *Bitwa pod Raszynem*, Kraków 1896; DNDZ ZNiO – sygn. 96.882
- Walery Przyborowski, *Bóg mi powierzył honor Polaków*; DNDZ ZNiO – sygn. 141.061
- Walery Przyborowski, *Reduta Woli*, wyd. 3, Warszawa 1927; ZNiO – sygn. 152.685
- Walery Przyborowski, *Berek pod Kockiem*, Warszawa (1911); DNDZ ZNiO – sygn. 251.034

Sala WOLNOŚĆ [1910–1918]

Organizacje paramilitarne w Galicji 1910–1914

Obiekty falerystyczne

- Józef Wilk (proj.), znaczek „Alegoria Polski”, 1914 r., wydany przez Samarytanina Polskiego; złoty metal, czerwona emalia; DN MKL w ZNiO – F 108
- Znaczek „Alegoria Polski”, jw.; DN MKL w ZNiO – F 111
- Znaczek „Alegoria Polski” umieszczony na okrągłej tarczy, jw.; 1914 r.; DN MKL w ZNiO – F 118
- Czesław Jarnuszkiewicz (proj.), orzeł strzelecki z literą „S” na tarczce wewnętrznej tarczy amazonek; 1912–1914 r.; mosiądz oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 372

- Jw.; 1912–1914 r.; mosiądz oksydowany; DN MKL w ZNiO – F 1280
- Jw.; ok. 1914 r.; mosiądz oksydowany, DN MKL w ZNiO – F 3373
- Odnzaka pamiątkowa kursu oficerskiego Związku Strzeleckiego, tzw. paraso; 1914 r.; mosiądz srebrzony i oksydowany, DN MKL w ZNiO – F 1308
- Jw.; DN MKL w ZNiO – F 4766
- Oznaka na czapkę Polskich Drużyn Strzeleckich, tzw. blacha; ok. 1913–1914 r.; biały metal oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 20
- Jw.; ok. 1914 r.; mosiądz oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 1307
- Jw.; ok. 1914 r.; szary metal oksydowany; DN MKL w ZNiO – F 3790
- Odnzaka pamiątkowa Drużyn Bartoszowych, wykonana w warsztacie E.M. Ungera we Lwowie; ok. 1912 r.; biały metal oksydowany; DN MKL w ZNiO – F 16
- Jw., ok. 1912 r.; oksydowana na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 3307
- Orzeł Drużyn Bartoszowych, wykonany w warsztacie Braci Schneider w Wiedniu; ok. 1913–1914 r.; biały metal, sukno czerwone; DN MKL w ZNiO – F 3304
- Jw.; ok. 1913–1914 r.; DN MKL w ZNiO – F 1305
- Odnzaka pamiątkowa Drużyn Polowych Sokoła; ok. 1913 r.; biały metal; DN MKL w ZNiO – F 3309 (a)
- Jw.; ok. 1913 r.; biały metal oksydowany; DN MKL w ZNiO – F 3310

Pamiętki

- Klamra do pasa z założonym orłem używana przez członków Związków Strzeleckich, wykonana w wiedeńskiej firmie Braci Schneider; 1910–1914 r.; mosiądz; DN MKL w ZNiO – F 5368

Fotografie (reprodukcje)

- Zolnierze z Kompanii Kadrowej. Fotokopia z oryginału wykonano w 1914; DS MKL w ZNiO – l.f. 10255/4
- Komendant Józef Piłsudski ze swoim sztabem w Kielcach, przed pałacem biskupim; sierpień 1914. Stoją od lewej: Ignacy Boerner, Zygmunt Sulistrowski, Aleksander Litwinowicz, Franciszek Crzybowski (lub Tadeusz Deschu), Michał Sokolnicki, Tadeusz Kasprzycy, Kazimierz Sosnkowski, Michał Fuksiewicz, Józef Piłsudski, Sawicki (kierowca), Władysław Belina-Prażmowski, Mieczysław Ryś-Trojanowski, Julian Stachiewicz, Walery Sławek, Roman Horoszkiewicz, Gustaw Daniłowski; pocztówka fotograficzna; 1914; DS MKL w ZNiO – l.f. 1494
- Oddział Konnego „Sokoła” we Lwowie (1914 r.); NAC – 1-H-163-1

Pocztówki (reprodukcje)

- Józef Piłsudski [Rys. Antoni Kamieński, 1913] / Wydawnictwo „Wiadomości Polskich”; DS MKL w ZNiO – l.r. 18647
- Wymarsz Pierwszej Kompanii Kadrowej z ‘Oleandrow’ w Krakowie dnia 6 sierpnia 1914.[] Komendant Józef Piłsudski w otoczeniu oficerów Legionów: Walerego Sławka, Kazimierza Sosnkowskiego, Władysława Beliny-Prażmowskiego, Kompanią dowodzi por. Tadeusz Kasprzycy (Zbigniew) --- Rozkaz z dnia 6 sierpnia 1914 r. Kraków.[] Zolnierze ! [...] / [Mal. Jerzy Kossak, 1934] / Wydawnictwo Salonu Malarzy Polskich w Krakowie --- 15/209; DS MKL w ZNiO – l.r. 21440
- Brygadyer Piłsudski przekraczający granicę rosyjską[.] On pierwszy przekracza [...] / [Zygmunt] Wierciak pinx. [1915] / Nakł. „Salonu Echa Legionów Polskich” w Krakowie; DS MKL w ZNiO – l.r. 18659
- Zrywanie orłów rosyjskich i wieszanie polskich w sierpniu 1914 roku w Kielcach: Precz z orłami moskiewskimi Czas zastąpił je naszymi. [Rys. WB] / [Sjalon]. M[alarzy]. P[olskich]. Kr[aków]. Nr. 13. --- [Drukarnia Narodowa w Krakowie]; DS w ZNiO – l.r. 17204

Afiszę, ulotki, odezwy (reprodukcje)

- „Zadanie II” z 13. czerwca 1914 r., podpisane przez P. Fiałkowskiego, Inspektora Związkowego S.D.S. (Stalych Drużyn Sokoła), Lwów; DŻS ZNiO – 7367/1914
- „Polacy!” – odezwa Komisji Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych z 28 lipca 1914; DŻS ZNiO – 7271/1914
- „W szereg!” – odezwa poborowa Polskich Drużyn Strzeleckich, ok. 1913–1914; DŻS ZNiO – 6383/1914
- „Marsz Strzelców” – druk z ok. 1914 r. z nutami i tekstem pieśni; DŻS ZNiO – 7271/1914
- Odezwa rzekomego Rządu Narodowego z 3 sierpnia i tekst odezwy Komendanta Głównego Wojska Polskiego Józefa Piłsudskiego oraz odezwy Komisji Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych jako zastępstwa Rządu Narodowego w Warszawie z 10 sierpnia 1914 r.; DŻS ZNiO – 7105/1914

Druki

- Kalendarzyk *Polskich Drużyn Strzeleckich* [na rok 1914], Cieszyn 1913; DNDZ ZNiO – sygn. 338.359

Naczelny Komitet Narodowy i jego działalność

Obiekty falerystyczne

- Odnzaka NKN tzw. pierwsza; 1914 r.; biały metal, emalia; DN MKL w ZNiO – F 21 (c)
- Jw., ale ze śladowo zachowaną emalią; 1914 r.; biały metal, emalia; DN MKL w ZNiO – F 22
- Odnzaka Powiatowego Komitetu Narodowego NKN; 1914–1915 r.; biały metal, emalie: czerwona, niebieska i zielona; DN MKL w ZNiO – F 26
- Jw.; 1914–1915 r.; biały metal, emalie: czerwona, niebieska i zielona; DN MKL w ZNiO – F 27 (a)
- Opaska komisarza wojskowego NKN; 1915 r.; tkaniny sukienna i jedwabna; DN MKL w ZNiO – F 24 (a)
- K. Witkiewicz (proj.), odznaka wydana z okazji zjazdu delegatów PKN w Krakowie 20 czerwca 1915 r.; złoty metal, emalie: niebieska i amarantowa; DN MKL w ZNiO – F 30
- Legitymacja uczestnika zjazdu PKN w Krakowie 20 czerwca 1915 r. z lakową pieczęcią NKN; DN MKL w ZNiO – F 4678

- Odnazka pamiątkowa Centralnego Biura Wydawnictw NKN; 1916 r.; biały metal złotony, emalie: biała, czerwona, zielonkawa; DN MKL w ZNiO – F 3565
- Zawieszka z inicjałami Centralnego Biura Wydawnictw NKN i miniaturowym orzełkiem legionowym; 1915 r.; złoty metal, emalie: biała i czerwona; DN MKL w ZNiO – F 3564
- Antoni Procajłowicz (proj.), odznaka NKN, tzw. legionowa; 1915 r.; złoty metal, czerwona emalia, złocenie; DN MKL w ZNiO – F 32
- Jw.; 1915 r.; biały metal; DN MKL w ZNiO – F 33
- Jw., 1915 r.; mosiężna, otok awersu pokryty białą emalią; DN MKL w ZNiO – F 36
- Odnazka patriotyczna NKN; 1914 r.; złoty metal oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 39
- Jw.; 1914 r.; biały metal; DN MKL w ZNiO – F 3562
- Krzyż pamiątkowy Departamentu Wojskowego NKN; ok. 1915 r.; biały metal oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 23
- Znaczek NKN z wizerunkiem Orła Białego; ok. 1915-1916 r.; wykonany metodą fotograficzną; DN MKL w ZNiO – F 221

Pamiątki

- Obrączka z napisem „NKN – 1914”; ok. 1914 r.; żelazo; DN MKL w ZNiO – F 3853

Fotografie (reprodukcje)

- Władysław Leopold Jaworski, prezes NKN. Poczłtówka fotograficzna, 1915; DS MKL w ZNiO – l.f. 15929
- Prezes Władysław Leopold Jaworski oraz szef Departamentu Wojskowego NKN Władysław Sikorski w otoczeniu współpracowników, 1916; DS MKL w ZNiO – l.f. 15930
- Biuro werbunkowe na terenie Królestwa. Przy stoliku siedzą: Zygmunt Klemensiewicz, Mieczysław Kaplicki (Maurycy Kapellner), Emil Bobrowski, 1915; DS MKL w ZNiO – l.f. 24560
- Brygadier Józef Piłsudski (trzeci z lewej) podczas wizyty w biurze Naczelnego Komitetu Narodowego w towarzystwie adiutanta Bolesława Wieniawy-Długoszwoskiego (drugi z prawej) – kwiecień 1916 r.; NAC – 1-H-105

Poczłtówki (reprodukcje)

- [Kłęczący Legionista, oparty o saperkę; obok okrągła pieczętka Komendy 2 p.p. Legionów Polskich] Nakładem Naczelnego Komitetu Narodowego na cele legionów --- Serya XVII. Typy Żołnierskie [I Brygady (cz. II)] – Rys. L[ęopol] Gottlieb; rotograwiura; DS MKL w ZNiO – l.r. 29386
- [Alegoria. Trzej uzbrojeni legioniści i trąbiące postacie uskrzydłonych geniuszy]: W bój z Moskwą!] Legiony Polskie 1914–1916 / [Rys. Bolesław Kuźmiński] / Drukarnia Państwowa pod zarządem Dep[artamentu]. Wojsk[owego]. N.K.N. w Piotrkowie – 1434; DS MKL w ZNiO – l.r. 12634
- [Legionista i salutujący przed nim chłopiec]: Ratujcie dzieci! Wielka kwesta ogólnokrajowa 1917 Legiony dzieciom polskim --- Karta polowa Legionów / [Rys. Bogdan Nowakowski] / Zak[ład]. Art[ystyczny].- -Gra[fiiczny]. „Helios”; DS MKL w ZNiO – l.r. 10712
- [Postać legionisty na tle kościoła Mariackiego w Krakowie. Poczłtówka – cegiełka]: Tydzień opieki legionowej 1917 / [Rys. A.S.P.]; DS MKL w ZNiO – l.r. 10713
- Legiony Polskie. – Przysięga na błoniach krakowskich. [4 września 1914] / Nakładem Wiedeńskiej Delegacji N.K.N. i Samarytanina polskiego na cele humanitarne Legionów i Samarytanina. Wien (Wiedeń), I., Wallnerstrasse 1a. --- Serya No. IV; DS MKL w ZNiO – l.r. 8521

Afiszę, ulotki, odezwy (reprodukcje)

- „ODEZWA” NKN wydana w 1. rocznicę wymarszu kompanii kadrowej, podpisana przez Prezesa NKN Władysława Jaworskiego i Przewodniczącego Dep. Org. NKN Zygmunta Marka, Kraków, 6 sierpnia 1915; DZS ZNiO – 7271/1915
- Odezwa Departamentu Opieki NKN o Tygodniu Opieki Legionowej, 1915 lub 1916 r.; DZS ZNiO – 7271/1916
- Program „Opieka legionowa”, w formie broszury, wydany przez Komitet Tygodnia Opieki Legionowej, Lwów 1917; DZS ZNiO – 4137/1917
- Wywieszka okienna NKN wydana z okazji 1-szej rocznicy wymarszu Kompanii Kadrowej do Królestwa, 1915 r.; DZS ZNiO – 7271/1915

Druki

- Zadania taktyczne dla plutonu*, Piotrków 1916, Wydawnictwa Wojskowe Departamentu Wojskowe NKN. [broszura]; DNDZ ZNiO – sygn. 151.194

Legiony Polskie

Obiekty falerystyczne

- Wojciech Jastrzębowski (proj.), odznaka pamiątkowa 1 Br. LP, tzw. Za Wierną Służbę; 1916 r.; biały metal oksydowany; DN MKL w ZNiO – F 240
- Jw., ale bita w złotym metalu; DN MKL w ZNiO – F 241
- Odnazka pamiątkowa 2 Br. LP, tzw. Medalion; złoty metal; po 1916 r.; DN MKL w ZNiO – F 2858
- Jw., miniaturka ze srebrzonym środkowym medalionem; po 1916 r.; biały metal, srebrzenie; DN MKL w ZNiO – F 2860
- Odnazka pamiątkowa 3 Br. LP; po 1920 r.; biały metal oksydowany, gwiazda połączana i oksydowana; DN MKL w ZNiO – F 2863
- Odnazka pamiątkowa 3 p.p. LP, tzw. Krzyż Honorowy; 1917 r.; biały metal częściowo oksydowany; DN MKL w ZNiO – F 3705
- Odnazka pamiątkowa 4 p.p. LP, tzw. Swastyka; 1917 r.; aluminium; DN MKL w ZNiO – F 2852
- Odnazka pamiątkowa 5 p.p. LP; 1917 r.; biały metal, czerwona i biała emalia; DN MKL w ZNiO – F 4865
- Odnazka pamiątkowa 6 p.p. LP, tzw. Krzyż Wytrwałości; 1916-1917 r.; biały metal oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 246

- Odnazka pamiątkowa 1 p.uł. LP; 1916 r.; mosiądz srebrzony i oksydowany; DN MKL w ZNiO – F 251
- Odnazka pamiątkowa 2 p.uł. LP; 1916-1917 r.; biały metal oksydowany; DN MKL w ZNiO – F 135 (a)
- Blankiet legitymacji odznaki pamiątkowej 2 p.uł.; papier, druk kolorowy; 1916-1917 r.; DN MKL w ZNiO – F 136
- Odnazka pamiątkowa „Krzyż Rokitniański”; 1915-1916 r.; mosiądz, emalie, biały metal srebrzony; DN MKL w ZNiO – F 258
- Odnazka pamiątkowa internowanych w obozach w Szczypiornie i Benjaminowie; 1917-1918 r.; złoty metal oksydowany; DN MKL w ZNiO – F 259 (a)
- Odnazka pamiątkowa internowania legionistów w obozach na Węgrzech; 1918 r.; mosiądz oksydowany, biały metal, emalia; DN MKL w ZNiO – F 2818
- Odnazka pamiątkowa internowanych na Węgrzech legionistów („Za Huszt”); 1918 r.; biały metal srebrzony i oksydowany; DN MKL w ZNiO – F 2809
- „Krzyż Legionowy”: jednoczęściowy, niesygnowany; po 1922 r.; biały metal oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 256
- Jw., ale miniatura; po 1922 r.; złoty metal oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 257 (a)
- Orzeł legionowy z literą „L” na tarczce wewnętrznej tarczy amazonek; 1914–1916 r.; mosiądz; DN MKL w ZNiO – F 1281
- Orzeł legionowy z literą „L” na tarczce wewnętrznej tarczy amazonek; 1914-1917 r.; złoty metal oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 3417
- Jw.; ok. 1914-1917 r.; biały metal oksydowany; DN MKL w ZNiO – F 3418
- Jw.; 1914-1916 r.; mosiądz oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 1286
- Orzeł wprowadzony w 1916 r. z wytloczoną cyfrą 3 p.p.; mosiądz; DN MKL w ZNiO – F 1287Jw., ale z wytloczoną cyfrą 4 p.p.; mosiądz; DN MKL w ZNiO – F 1288
- Jw., ale z wytloczoną cyfrą 5 p.p.; mosiądz; DN MKL w ZNiO – F 1289
- Jw., ale z wytloczoną cyfrą 6 p.p.; mosiądz; DN MKL w ZNiO – F 1290
- Jw., ale bity w białym metalu; DN MKL w ZNiO – F 1291
- Jw., ale z wytloczoną cyfrą 7 p.p.; biały metal oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 1292
- Jw., ale z wytloczonym na tarczce emblematem artylerii; złoty metal; DN MKL w ZNiO – F 1293
- Jw., ale z wytloczonym na tarczce emblematem wojsk technicznych i saperów; złoty metal; DN MKL w ZNiO – F 1294
- Orzeł noszony w Polskiej Sile Zbrojnej; 1918 r.; cynk, DN MKL w ZNiO – F 3359
- Orzeł tzw. beliniacki 1 p.u. LP (do 1915 r. – 1 szw. kawalerii LP); 1914-1915 r.; biały metal oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 1278
- Orzeł 2 p.u. LP (do 1915 r. – 2 i 3 szw. kawalerii LP); 1914-1915 r.; biały metal oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 1279
- Wojciech Jastrzębowski (proj.), Krzyż „Cnocie Wojskowej”; mosiądz, emalie; 1914 r.; DN MKL w ZNiO – F 2791
- Jw., ale ramiona na awersie pokryte białą emalią; DN MKL w ZNiO – F 3793
- Jw.; 1914 r.; DN MKL w ZNiO – F 2795
- Jw.; ale ramiona na awersie pokryte emalią o barwie czerwono-wisniowej; 1914 r.; DN MKL w ZNiO – F 2797

- Odnazka pamiątkowa 1 p.uł. LP; 1916 r.; mosiądz srebrzony i oksydowany; DN MKL w ZNiO – F 251
- Odnazka pamiątkowa 2 p.uł. LP; 1916-1917 r.; biały metal oksydowany; DN MKL w ZNiO – F 135 (a)
- Blankiet legitymacji odznaki pamiątkowej 2 p.uł.; papier, druk kolorowy; 1916-1917 r.; DN MKL w ZNiO – F 136
- Odnazka pamiątkowa „Krzyż Rokitniański”; 1915-1916 r.; mosiądz, emalie, biały metal srebrzony; DN MKL w ZNiO – F 258
- Odnazka pamiątkowa internowanych w obozach w Szczypiornie i Benjaminowie; 1917-1918 r.; złoty metal oksydowany; DN MKL w ZNiO – F 259 (a)
- Odnazka pamiątkowa internowania legionistów w obozach na Węgrzech; 1918 r.; mosiądz oksydowany, biały metal, emalia; DN MKL w ZNiO – F 2818
- Odnazka pamiątkowa internowanych na Węgrzech legionistów („Za Huszt”); 1918 r.; biały metal srebrzony i oksydowany; DN MKL w ZNiO – F 2809
- „Krzyż Legionowy”: jednoczęściowy, niesygnowany; po 1922 r.; biały metal oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 256
- Jw., ale miniatura; po 1922 r.; złoty metal oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 257 (a)
- Orzeł legionowy z literą „L” na tarczce wewnętrznej tarczy amazonek; 1914–1916 r.; mosiądz; DN MKL w ZNiO – F 1281
- Orzeł legionowy z literą „L” na tarczce wewnętrznej tarczy amazonek; 1914-1917 r.; złoty metal oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 3417
- Jw.; ok. 1914-1917 r.; biały metal oksydowany; DN MKL w ZNiO – F 3418
- Jw.; 1914-1916 r.; mosiądz oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 1286
- Orzeł wprowadzony w 1916 r. z wytloczoną cyfrą 3 p.p.; mosiądz; DN MKL w ZNiO – F 1287Jw., ale z wytloczoną cyfrą 4 p.p.; mosiądz; DN MKL w ZNiO – F 1288
- Jw., ale z wytloczoną cyfrą 5 p.p.; mosiądz; DN MKL w ZNiO – F 1289
- Jw., ale z wytloczoną cyfrą 6 p.p.; mosiądz; DN MKL w ZNiO – F 1290
- Jw., ale bity w białym metalu; DN MKL w ZNiO – F 1291
- Jw., ale z wytloczoną cyfrą 7 p.p.; biały metal oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 1292
- Jw., ale z wytloczonym na tarczce emblematem artylerii; złoty metal; DN MKL w ZNiO – F 1293
- Jw., ale z wytloczonym na tarczce emblematem wojsk technicznych i saperów; złoty metal; DN MKL w ZNiO – F 1294
- Orzeł noszony w Polskiej Sile Zbrojnej; 1918 r.; cynk, DN MKL w ZNiO – F 3359
- Orzeł tzw. beliniacki 1 p.u. LP (do 1915 r. – 1 szw. kawalerii LP); 1914-1915 r.; biały metal oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 1278
- Orzeł 2 p.u. LP (do 1915 r. – 2 i 3 szw. kawalerii LP); 1914-1915 r.; biały metal oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 1279
- Wojciech Jastrzębowski (proj.), Krzyż „Cnocie Wojskowej”; mosiądz, emalie; 1914 r.; DN MKL w ZNiO – F 2791
- Jw., ale ramiona na awersie pokryte białą emalią; DN MKL w ZNiO – F 3793
- Jw.; 1914 r.; DN MKL w ZNiO – F 2795
- Jw.; ale ramiona na awersie pokryte emalią o barwie czerwono-wisniowej; 1914 r.; DN MKL w ZNiO – F 2797

Pamiątki

- Kalendarzyk – notesik wydany przez Samarytanina Polskiego; 1916 r.; papier, tektura, tkanina, złoty metal, niebieska emalia; DN MKL w ZNiO – F 129
- Papierośnica z legionowym orłem i plaketkami o tematyce patriotycznej; 1915-1917 r.; biały metal oksydowany, mosiądz srebrzony; DN MKL w ZNiO – F 5367
- Książka żołdu kpr. Mariana Ohly z 1 p.uł.; 1917 r.; papier, tektura; DN MKL w ZNiO – F 4680
- Wojskowa tabakierka austro-węgierska z przymocowaną przy pomocy dwóch sztyftów do wieczka odznaką NKN; ok. 1915 r.; blacha żelazna, mosiądz, emalia; DN MKL w ZNiO – F 128
- Pierścień z napisem „LEGIONY 1914 POLSKIE”; 1914-1915 r.; srebro; DN MKL w ZNiO – F 166
- Pierścień z nałożonym orłem wydany przez Samarytanina Polskiego, z wrytym napisem „LEGIONY 16/VIII 1914 POLSKIE”; 1914-1915 r.; biały metal; DN MKL w ZNiO – F 167
- Pierścień 4. Pułku Piechoty LP; aluminium, średn. 23 mm; 1916 r.; DN MKL w ZNiO – F 169

Medalierstwo

- Jan Raszka (proj.), medal „Rokitna”: jednoczęściowy, okrągły, sygnowany; 1915 r.; stop cynku; DN MKL w ZNiO – G 4438
- Kazimierz Chodziński (proj.), plakieta z postacią ulana 1 p.uł. LP; 1916 r.; brąz oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – G 2334
- Kazimierz Chodziński (proj.), plakieta z postacią piechura z 1 p.p. LP; 1916 r.; brąz oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – G 2335

Fotografie (reprodukcje)

- Porucznik Leon Wyrwiński, 1916; DS MKL w ZNiO – l.f. 2129
- Starszy żołnierz Jan Gertler; z odznaką 4 p.p. 1916 (?); DS MKL w ZNiO – l.f. 1336
- Artylerzysta Józef Roth z 1 p.a.; z odznaką „Za Wierną Służbę”; 1916; DS MKL w ZNiO – l.f. 1347
- Kapral Józef Liżak; z gwizdkiem na sznurze, bagnetem oraz odznaką 6 p.p.; 1916; DS MKL w ZNiO – l.f. 1373
- Podporucznik Władysław Turczyn, dowódca Kompanii Karabinów Maszynowych 2 p.p. (z polską szablą oficera piechoty wzoru 1917?); 1917; DS MKL w ZNiO – l.f. 1318
- Żołnierz I Br. w okopach nad Nidą, z karabinami i ładownicami systemu Mannlicher; Marzec 1915. Fotograf: Tadeusz Langer, Oddział Fotograficzny Centralnego Biura Wydawnictw NKN, 1915; DS MKL w ZNiO – l.f. 28039

- Żołnierz I Br. w okopach; z austriackimi karabinami systemu Mannlicher wzoru 95; fotograf: Tadeusz Langer, Oddział Fotograficzny Centralnego Biura Wydawnictw NKN 1916; DS MKL w ZNiO – l.f. 28050
- Konny oddział Plutonu Sztabowego I Br. na polnej drodze; fotograf: Tadeusz Langer, Oddział Fotograficzny Centralnego Biura Wydawnictw NKN, 1915-1916; DS MKL w ZNiO – l.f. 28347
- Legioniści z 5 p.p. w okopach pod Kostuchnowką, czerwiec 1916; fotograf: Tadeusz Zwoliński, Oddział Techniczny Departamentu Wojskowego NKN, 1916; DS MKL w ZNiO – l.f. 28030
- Sanitariusz opatrujący rannych w Łasku Polskim, w czasie bitwy pod Kostuchnowką 2 VII 1916; DS MKL w ZNiO – l.f. 24583
- Książd Karol Lenczowski; 1917; DS MKL w ZNiO – l.f. 1306

Poczłtówki (reprodukcje)

- [Wachmistrz Jan Nowiński z 1 p.u., z rosyjską szablą kawalerską wzoru 1909, austriackim pistoletem Roth-Steyr w kaburze, mapnikiem i futerałem na lornetkę]: Ulan / [Fot. Tadeusz Langer] / Nakładem Naczelnego Komitetu Narodowego na cele Legionów --- Serya VI. Beliniacy; DS MKL w ZNiO – l.r. 17167
- [Wachmistrz Zygmunt Putiatycki z 1 p.u.]: Beliniak / Nakładem Wydziału Narodowego w Lublinie. --- S[erya]. III. I. Brygada J. Piłsudskiego. --- Drukarnia [Jana] Czerneckiego[,] Wieliczka; DS MKL w ZNiO – l.r. 1056
- Legiony Polskie. – II i III Pułk. – Sztab z Exc. [Karolem] Durskim i Kapitanem Bataglią [Battaglia] w Karpatach [na Przełęczy Pantyrskiej, pod Krzyżem Legionów wystawionym przez 3 p.p.; 21 października 1914.] / Nakładem Wiedeńskiej Delegacji N.K.N. i Samarytanina polskiego na cele humanitarne Legionów i Samarytanina. Wien (Wiedeń), I., Wallnerstrasse 1a; światłodruk; DS MKL w ZNiO – l.r. 8534

Afiszę, ulotki, odezwy (reprodukcje)

- Ulotka werbunkowa NKN wzywająca do wstępowania do Legionów Polskich, 1915 r.; DZS ZNiO – 7271/1915
- Afisz werbunkowy NKN wzywający do wstępowania w szeregów Legionów Polskich, podpisany przez Wł. Jaworskiego, J. Leo i Wł. Sikorskiego, Kraków, 20 sierpnia 1914 r.; DZS ZNiO – 7562/1914
- Afisz werbunkowy „Bracia Chłopi!” Drukarnia Państwowa pod zarządem Departamentu Wojskowego NKN w Piotrkowie, (1915); DZS ZNiO – 7271/1915

Józef Piłsudski i legionowi dowódcy

Obiekty falerystyczne

- Kazimierz Chodziński (proj.), odznaka z popiersiem Józefa Piłsudskiego, w typie medalionu; 1915 r.; mosiądz oksydowany; DN MKL w ZNiO – F 141 (a)
- Jw., ale z białego metalu, na długiej szpilce; 1915 r.; DN MKL w ZNiO – F 141 (b)
- Jw., ale z szarego metalu (cynku?); 1915 r.; 1915 r.; DN MKL w ZNiO – F 196
- Odnazka z fotografią Józefa Piłsudskiego (twarz skierowana nieco w lewo); biały metal, papier fotogr., celuloza; ok. 1915-1916 r.; DN MKL w ZNiO – F 143 (b)
- Jw., ale zdjęcie w obwódce z białego metalu; 1915-1916 r.; DN MKL w ZNiO – F 144
- Odnazka z fotograficzną reprodukcją portretu Józefa Piłsudskiego autorstwa Antoniego Kamińskiego, wydana przez pracownię Szczęsnego Sziblera w Szczakowej; 1914 r.; biały i złoty metal, papier fotogr., celuloza; DN MKL w ZNiO – F 145
- Odnazka z fotografią Komendanta (twarz w prawym profilu), wpięta w biało-czerwony kokardę; 1915 r.; biały metal, papier fotogr., sztuczny jedwab; DN MKL w ZNiO – F 139
- Jw., ale bez kokardy; 1915 r.; DN MKL w ZNiO – F 147 (a)
- Jw., ale bez metalowej obwódki; 1915 r.; DN MKL w ZNiO – F 146 (b)
- Wincenty Stefan Wiśniewski (projekt i wykonanie), plakiетка z popiersiem J. Piłsudskiego: jednoczęściowa, czworokątna; 1916 r.; złoty metal; DN MKL w ZNiO – F 148
- Jw., ale wykonana z złotego metalu; 1916 r.; DN MKL w ZNiO – F 4010
- Jan Raszka (proj.), znaczek z portretem Józefa Piłsudskiego; ok. 1916 r.; szary metal; DN MKL w ZNiO – F 150
- Jw., ale wykonana z złotego metalu; ok. 1916 r.; DN MKL w ZNiO – F 4014
- Odnazka z fotografią Józefa Piłsudskiego; 1915 r.; biały i złoty metal, papier fotogr., celuloza; DN MKL w ZNiO – F 152
- Jw.; 1915 r.; biały i złoty metal, papier fotogr., celuloza; DN MKL w ZNiO – F 151
- Jw., ale przypięta do biało-czerwonej wstążki; 1915 r.; DN MKL w ZNiO – F 1361
- Odnazka z portretem Józefa Piłsudskiego; ok. 1916-1918 r.; biały metal oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 154
- Jw.; ok. 1916-1918 r.; DN MKL w ZNiO – F 155
- Zawieszka z portretem Józefa Piłsudskiego; ok. 1915-1917 r.; złoty metal; DN MKL w ZNiO – F 156
- Odnazka z fotograficznym portretem Józefa Piłsudskiego w maciejówce z orłem na głowie i w płaszczu z futrzanym kołnierzem; ok. 1916 r.; biały metal, papier fotograficzny; DN MKL w ZNiO – F 4006
- Kazimierz Chodziński (proj.), odznaka z portretem Mariana Januszajtisa; ok. 1916-1917 r.; cynk oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 4030
- Kazimierz Chodziński (proj.), odznaka z portretem Leona Berbeckiego; ok. 1916-1917 r.; cynk oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 4026

- Kazimierz Chodziński (proj.), plakiетка z portretem Zygmunta Zielińskiego; 1916 r.; cynk oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 4028
- Kazimierz Chodziński (proj.), odznaka z portretem Bolesława Roi; 1916 r.; cynk oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 4029
- Kazimierz Chodziński (proj.), plakiетка z portretem Józefa Hallera; srebro; 1915 r.; DN MKL w ZNiO – F 4031
- Jan Raszka (proj.), odznaka z portretem komendanta Stanisława Szepetyckiego; ok. 1916 r.; szary metal; DN MKL w ZNiO – F 1366

Medalierstwo

- Stanisław Roman Lewandowski, medal „Józef Piłsudski – Wódz Legionów Polskich”; 1916 r.; cynk; DN MKL w ZNiO – G 3599
- Jw., wybity w cynku; 1916 r.; DN MKL w ZNiO – G 3600
- Jan Raszka, medal „Józef Piłsudski Brygadier Legionów Polskich, wydany w wytwórni Braci Schneider w Wiedniu; 1916 r.; cynk; DN MKL w ZNiO – G 2831
- Konstanty Laszczka, medal „Józef Piłsudski – Twórca Legionów” wydany przez Towarzystwo Sztuk Pięknych w Krakowie; 1917 r.; metal brązowiony; DN MKL w ZNiO – G 803
- Jw., ale bity w cynku; średn. 60,1 mm; 1917 r.; DN MKL w ZNiO – G 2226
- Henryk Herz-Barwiński, medal „Józef Piłsudski – Wskrzesciel Wojska Polskiego”, wydany przez żołnierzy III Batalionu 1 pułku piechoty LP; wersja mniejsza; 1916 r.; brąz; DN MKL w ZNiO – G 3593
- Jw., ale tzw. wersja większa; 1917 r.; brąz; DN MKL w ZNiO – G 3594

Fotografie (reprodukcje)

- Komendant Józef Piłsudski i szef sztabu Kazimierz Sosnkowski, przed kwaterą sztabu I Br. w dworze Juliana Zubrzyckiego w Grudznymach; marzec 1915; DS MKL w ZNiO – l.f. 24568 (dwie fotografie tworzące całość)
- Komendant Józef Piłsudski w kwaterach zimowych I Br. w Karasinie; wiosna 1916; DS MKL w ZNiO – l.f. 24569
- Komendant Józef Piłsudski; 20 XII 1916; Fotograf: Adam Dulęba; DS MKL w ZNiO – l.f. 10234
- Komendant Józef Piłsudski z adiutantem, porucznikiem Bolesławem Wieniawą-Długoszwoskim. Fotograf: Sariusz Wolski; 1916?; DS MKL w ZNiO – l.f. 24570
- Pułkownik Józef Haller, Poczłtówka fotograficzna; Fotograf: Józef Ryś, Zakopane 1915; DS MKL w ZNiO – l.f. 24590
- Pułkownik Marian Januszajtis, z austro-węgierskim Wojskowym Krzyżem Zasługi, ok. 1915; DS MKL w ZNiO – l.f. 1311
- Kapitan Leopold Lis-Kula; ok. 1917; DS MKL w ZNiO – l.f. 2124
- Pułkownik Edward Rydz-Śmigły, Poczłtówka fotograficzna; ok. 1915; DS MKL w ZNiO – l.f. 1113
- Pułkownik Bolesław Roja, Poczłtówka fotograficzna; Fotograf: F. Kuczyński, Kraków, ok. 1916; DS MKL w ZNiO – l.f. 24574
- Major Andrzej Galica; w czapce zwanej od swojego nazwiska „Galicówka”; Fotograf: F. Kuczyński, Kraków; ok. 1915; DS MKL w ZNiO – l.f. 1309
- Leon Berbecki w mundurze podpułkownika, 1916; DS MKL w ZNiO – l.f. 24573

Druki

- Wacław Sieroszewski: *Marszałek Józef Piłsudski. 115 zdjęć*; DNDZ ZNiO – sygn. 206.367 cim.

Akt 5 Listopada 1916 r. i Królestwo Polskie

Obiekty falerystyczne

- Antoni Procajłowicz (proj.), odznaka „5.XI.1916” wydana przez Centralne Biuro Wydawnictw NKN; 1916 r.; metal, emalia; DN MKL w ZNiO – F 75 (a)
- Odnazka „Pamiątka Narodowa Wskrzeszenia Polski 5.XI.1916”; 1916 r.; metal, emalia; DN MKL w ZNiO – F 76
- Jan Maleta (proj.), plakiетка „Proklamacja Polski – 5 Listopad”; 1916 r.; cynk; DN MKL w ZNiO – F 77
- Henryk Waldyn (proj.), znaczek „5.XI.1916”; 1916 r.; DN MKL w ZNiO – F 78
- Znaczek „Odrodzenie Polski 5.XI.1916” z wizerunkiem orła, wydany przez Ligę Kobiet w Krakowie; 1916 r.; biały metal; DN MKL w ZNiO – F 80 (a)
- Znaczek w kształcie liścia dębowego z datą „5.XI.1916” wydany przez Ligę Kobiet w Wiedniu; 1916 r.; biały metal; DN MKL w ZNiO – F 207
- Wincenty Stefan Wiśniewski (proj.), znaczek „5 LISTOPADA 1916”; 1916 r.; DN MKL w ZNiO – F 1410
- Krzyżyk „5.XI.1916”, wydany przez Centralne Biuro Wydawnictw NKN; 1916 r.; metal srebrzony; DN MKL w ZNiO – F 1416
- Krzyż z datą „5 – XI – 19 – 16” przypięty do biało-amarantowej kokardy; 1916-1917 r.; DN MKL w ZNiO – F 3620
- Znaczek wydany z okazji powołania Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego z datą „27.X.1917”; 1917 r.; DN MKL w ZNiO – F 265
- Znaczek wydany z okazji ustanowienia Rady Regencyjnej w Królestwie z datą „27 X – 1917” i literami L[ubomirski] K[ąkowski] O[łstrowski]; 1917 r.; srebro; DN MKL w ZNiO – F 3628
- Wincenty Stefan Wiśniewski (proj.), plakiетка z uszkiem wydana dla upamiętnienia aresztowania J. Piłsudskiego i K. Sosnkowskiego przez Niemców; 1917 r.; biały metal; DN MKL w ZNiO – F 1386
- Wincenty Stefan Wiśniewski (proj.), plakiетка upamiętniająca internowanie legionistów w Szczypiornie; ok. 1917 r.; biały metal oksydowany; DN MKL w ZNiO – F 3971
- Plakiетка pamiątkowa „Szczypiorno – Łomża”; 1918 r.; biały metal oksydowany; DN MKL w ZNiO – F 2820

Pamiętki

- Miniaturowa książeczka z tekstem aktu cesarzy Austrii i Niemiec5 listopada 1916 r. w metalowej okładce; 1916 r.; szary metal, papier; DN MKL w ZNiO – F 130

16. Jw.; 1916 r.; DN MKL w ZNiO – F 1262

Medalierstwo

- Jan Raszka, medal „Proklamacja Wolnej i Niepodległej Polski” wydany z okazji ogłoszenia Aktu 5 Listopada 1916 r.; cynk; DN MKL w ZNiO – G 1031
- Jw.; 1916 r.; DN MKL w ZNiO – G 2821
- Czesław Makowski, medal poświęcony postaci arcybiskupa warszawskiego Aleksandra Kakowskiego; 1914 r.; mosiądz; DN MKL w ZNiO – G 633
- Medal poświęcony postaci księcia Zdzisława Lubomirskiego; 1917 r.; brąz; DN MKL w ZNiO – G 710
- Jan Raszka, medal wydany z okazji powołania w Królestwie Polskim Rady Regencyjnej 28 października 1917 r.; cynk; DN MKL w ZNiO – G 2825
- Jw., ale w gorszym stanie zachowania; 1917; cynk; DN MKL w ZNiO – G 191

Fotografie (reprodukcje)

- Józef Piłsudski na peronie w otoczeniu wojskowych. Widoczni m.in.: kapitan Tadeusz Piskor (z lewej strony Józefa Piłsudskiego), Józef Piłsudski, Janusz Głuchowski (z prawej strony Józefa Piłsudskiego) – 12 grudnia 1916 r.; NAC – 1-H-223-1
- Józef Piłsudski w tłumie witających go ludzi (grudzień 1916 r.); NAC – 1-H-223-2
- Józef Ostrowski, członek Rady Regencyjnej – fotografia pozowana; NAC – 1-H-304
- Jan Kucharzewski – prawnik, ekonomista, członek PAU, premier Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego, fotografia portretowa; NAC – 1-N-319
- Ks. kard. Aleksander Kakowski – arcybiskup metropolita warszawski, Prymas Królestwa Polskiego, fotografia portretowa; NAC – 1-R-91

Afiszę, ulotki, odezwy (reprodukcje)

- „Okólnik Departamentu Wojskowego NKN – 5 listopada 1916 roku” dotyczący kwestii przekształcenia Legionów Polskich w armie Królestwa Polskiego; Piotrków, 10 listopada 1916 r.; DZS ZNiO – 7271/1916
- Wywieszka okienna z polskim orłem i datą; „-5.XI.1916.”; Warszawa, 1916 r.; DZS ZNiO – 5082/1916
- „Odezwa” Naczelnego Komitetu Narodowego dotycząca powstania Królestwa Polskiego, Warszawa, Kraków, 5 listopada 1916 r.; DZS ZNiO – 6940/1916
- Ulotka (wycinek?) dotycząca aresztowania Józefa Piłsudskiego w nocy 21/22 lipca 1917 r.; Warszawa 1917; DZS ZNiO – 7271/1917
- „Do naszych Rodaków” – ulotka podpisana przez Żołnierzy Polskich, dotycząca kryzysu przysięgowego; Warszawa, 29 sierpnia 1917 r.; DZS ZNiO – 7562/1918
- „Odezwa” Dyrektora Komisji Wojskowej Franciszka Radziwiła w sprawie zaciągu do Wojska Królestwa Polskiego, Warszawa, 26 września 1918 r.; DZS ZNiO – 7562/1918

Legion Puławski i Korpusy Polskie w Rosji 1917

Obiekty falerystyczne

- Emblemat Legionu Puławskiego w postaci splecionych liter „LP” noszony na naramiennikach; ok. 1915 r.; metal złotocny; DN MKL w ZNiO – F 3743
- Jw.; DN MKL w ZNiO – F 3744
- Odnazka pamiątkowa 1 Korpusu Polskiego w Rosji; na odwrocie numer nadania „3077”; 1918–1919 r.; metal oksydowany i srebrzony; DN MKL w ZNiO – F 204
- Wstążka jedwabna z orłem i napisem (III maj – 1917) z uroczystości trzecioma-jowych I Korpusu Polskiego w Bobrujsku w 1918 r.; DN MKL w ZNiO – F 3237
- Orzeł IV Dywizji Strzelców Polskich, na tarczy amazonek Oko Opatrzności i napis „ZA OJCZYZNĘ I WOLNOŚĆ”; złoty metal patynowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 397
- Orzeł II Korpusu; ok. 1918 r.; biały metal; DN MKL w ZNiO – F 3536
- Orzeł I Korpusu z emalowaną tarczką nałożoną na tarczę amazonek; ok. 1918 r.; biały metal, emalia; DN MKL w ZNiO – F 353
- Odnazka pamiątkowa „Krzyż Kaniowski”; 1919 r.; biały metal; DN MKL w ZNiO – F 272

Fotografie (reprodukcje)

- Jan Rządkowski, dowódca Legionu Puławskiego – fotografia portretowa w mundurze galowym z ok. 1920 r.; NAC – 1-H-119
- Witold Ostoja-Gorczyński, dowódca Legionu Puławskiego – fotografia portretowa z sumiastymi wąsami i w mundurze; NAC – 1-H-65
- Józef Dowbor-Muśnicki, generał broni WP – fotografia portretowa; NAC – 1-W-61
- 5 Dywizja Syberyjska – defilada; NAC – 1-H-243-1
- 5 Dywizja Syberyjska – defilada; NAC – 1-H-243-2
- 5 Dywizja Syberyjska – 1 szwadron ułanów na Syberii (Nowonikołajewsk, 1919); NAC – 1-H-243-4
- Walerian Czuma, pułkownik, dowódca 5 Dywizji Strzelców Polskich (Syberyjskiej) – fotografia portretowa z profilu; NAC – 1-H-54
- I Korpus Polski – defilada z okazji święta 3 Maja. Defilada wojskowa (Bobrujsk 1918); NAC – 1-H-234-1
- I Korpus Polski – święto 3 Maja. Uroczysta parada (Bobrujsk 1918); NAC – 1-H-234-2

Armia Polska we Francji

Obiekty falerystyczne

- Odnazka pamiątkowa Armii Polskiej we Francji; ok. 1920 r.; metal, emalie; DN MKL w ZNiO – F 2782
- Odnazczenie „Miecz Hallerowski”; ok. 1920 r.; metal, emalie, sztuczny jedwab; DN MKL w ZNiO – F 2781
- Jw.; ok. 1918 r.; DN MKL w ZNiO – F 4787
- Odnazka oficerska Armii Polskiej we Francji; ok. 1918 r.; DN MKL w ZNiO – F 4811

- Jw.; ok. 1918 r.; srebro; DN MKL w ZNiO – F 4812
- Jw.; ok. 1918 r.; biały metal; DN MKL w ZNiO – F 2738
- Jw.; ok. 1918 r.; biały metal; DN MKL w ZNiO – F 2739
- Jw.; ok. 1917 r.; biały metal patynowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 2738
- Jw.; ok. 1917 r.; biały metal patynowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 2739
- Orzeł Armii Polskiej we Francji noszony na naramiennikach, haftowany na tkaninie; 1918 r.; DN MKL w ZNiO – F 4808
- Jw.; 1918 r.; DN MKL w ZNiO – F 4809
- Jw.; 1918 r.; DN MKL w ZNiO – F 4810
- Jw.; ale do kolistej podkładki doszyta wtórnie biało-czerwona wstążeczka; DN MKL w ZNiO – F 1271
- Odnazczenie francuskie „Combatants – Volontaires”, na wstążce zielonej z złotymi i czerwonymi pasemkami (miniatura); ok. 1918 r.; DN MKL w ZNiO – F 2759

Medalierstwo

- Feliks Robakowski, plakieta „Generał broni Józef Haller”; przymocowana do drewnianej podkładki obciągniętej zielonym pluszem; lata 20-te XX w.; brąz; DN MKL w ZNiO – G 6458

Fotografie (reprodukcje)

- Oficerowie Błękitnej Armii (1919); NAC – 22-488
- K. Zboirński, żołnierz Armii Hallera – fotografia portretowa; NAC – 22-84
- Koczyniewicz, żołnierz polski z Armii Hallera – fotografia pozowana w mundurze, z szabłą (cała sylwetka); NAC – 22-48
- Józef Haller, dowódca II Brygady Legionów, dowódca Armii Polskiej we Francji – fotografia pozowana; NAC – 1-H-71
- Armia polska we Francji – objęcie dowództwa przez generała Józefa Hallera. Generał Józef Haller (drugi z prawej) składa przysięgę jako naczelny wódz; NAC – 1-H-260
- Józef Haller, dowódca II Brygady Legionów, dowódca Armii Polskiej we Francji – fotografia pozowana przy biurku; NAC – 1-H-69

Afiszę, ulotki, odezwy (reprodukcje)

- „Dekret Pana Prezydenta Rzeczypospolitej Francuzkiej o utworzeniu we Francji Armii Polskiej”, „Odezwa Wydziału Narodowego” P. C. K. R” i „Objaśnienia dla ochotników” – druki z 1917 r.; DZS ZNiO – 7271/1917
- „Physical Standards and Instructions for the Medical Examination of Recruits for the Polish Army in France” Pittsburgh, 1917 – druk instrukcji dla lekarzy przy komisjach werbukowych; 1917 r.; DZS ZNiO – 7271/1917
- Afisz; „Dekret Pana Prezydenta Rzeczypospolitej o utworzeniu we Francji Armii Polskiej”, po lewej wersja polska, po prawej francuska; czerwiec 1917 r.; DZS ZNiO – 7271/1917

Listopad 1918

Malarstwo

- Malarz nieznany, *Portret Ignacego Paderewskiego*, XX w., olej, płótno; DS MKL w ZNiO – I.o. 155

Obiekty falerystyczne

- Znaczek „NIEPODLEGŁA – ZJEDNOCZONA” z datą ogłoszenia niepodległości Polski przez Radę Regencyjną w Królestwie Polskim; 1917 r.; biały metal; DN MKL w ZNiO – F 3499
- Jw.; 1917 r.; cynk; DN MKL w ZNiO – F 3500
- Odnazka „Za Wypędzenie Austriaków z Krakowa – 31 X – 1918”; ok. 1919 r.; srebro; DN MKL w ZNiO – F 2887
- Odnazka „Rozbrojenie Austriaków i Niemców – Zagłębie Dąbrowskie”; 1918 r.; metal srebrzony; DN MKL w ZNiO – F 2787
- Znaczek z Orłem wykonany metodą fotograficzną; 1918 r.; DN MKL w ZNiO – F 3579
- Znaczek z Orłem i napisem „JESZCZE POLSKA NIE ZGINEŁA”; wykonany metodą fotograficzną; 1918 r.; DN MKL w ZNiO – F 3580
- Znaczek „WYPĘDZENIE NIEMCÓW I AUSTRIAKÓW – 1918 11 // XI 1928” wydany w 10. rocznicę odzyskania Niepodległości; 1928 r.; DN MKL w ZNiO – F 3637
- Znaczek z napisem NIEPODLEGŁA ZJEDNOCZONA I WOLNA 1918 r.; DN MKL w ZNiO – F 3650
- Odnazka „ROZBROJENIE I WYPĘDZENIE NIEMCÓW 11 XI – 1918”; 1918–1919 r.; DN MKL w ZNiO – F 4778
- Znaczek z portretem I. Daszyńskiego; ok. 1918 r.; metal oksydowany; DN MKL w ZNiO – F 5215
- Znaczek z fotografią I.J. Paderewskiego; DN MKL w ZNiO – F 1009
- Stanisław Popławski (proj.), znaczek poświęcony postaci I.J. Paderewskiego; 1919 r.; brąz; DN MKL w ZNiO – F 1010
- Kolista zawieszka z popiersiem Ignacego J. Paderewskiego; u góry uszko z pierscieniem; ok. 1918 r.; srebro; DN MKL w ZNiO – G 796

Medalierstwo

- Józef Aumiller, plakieta z popiersiem Ignacego J. Paderewskiego; ok. 1926 r.; brąz; DN MKL w ZNiO – G 2423
- Jw., ale miniaturowa; ok. 1926 r.; brąz; DN MKL w ZNiO – G2436
- Czesław Makowski, medal poświęcony Ignacemu J. Paderewskiemu; ok. 1913 r.; mosiądz; DN MKL w ZNiO – G 1762

Afiszę, ulotki, odezwy (reprodukcje)

- „Obywatele” – afisz wzywający mieszkańców Bochni do tworzenia Straży Obywatelskiej, Bochnia, listopad 1918 r.; DZS ZNiO – 7844/1918
- „Obywatele” – afisz Powiatowej Komisji Likwidacyjnej, Jarosław, 15 listopada 1918 r.; DZS ZNiO – 6416/1918

Fotografie

- Ignacy Jan Paderewski wśród witających go tłumu – 27 grudnia 1918; NAC – 1-H-319-1
- Otwarcie Sejmu Ustawodawczego 9 lutego 1919 r. Naczelnik Państwa

- Józef Piłsudski (1. z lewej), premier Ignacy Paderewski (2. z lewej), minister spraw wewnętrznych Stanisław Wojciechowski (3. z lewej) oraz adiutant Naczelnika Państwa porucznik Tadeusz Kasprzycki (1.z prawej) po uroczystym nabożeństwie w katedrze św. Jana; NAC – 22-24-1
- Ignacy Daszyński, marszałek Sejmu, fotografia portretowa; NAC – 1-A-474-2
- Jędrzej Moraczewski, wicemarszałek Sejmu, fotografia portretowa; NAC – 1-A-625
- Roman Dmowski, fotografia portretowa; NAC – 1-A-493

Kobiety w walce o Niepodległą

Obiekty falerystyczne

- Odnazka Komitetu Opieki dla Żołnierzy Polskich we Lwowie; 1915–1916 r.; metal emalowany; DN MKL w ZNiO – F 120
- Znaczek – cegiełka z nadrukiem „POMOC DLA RODZIN POLSK. LEGION. – 1914. 20H”; 1914–1915 r.; papier, druk; DN MKL w ZNiO – F 121
- Znaczek – cegiełka z nadrukiem „NA CELE HUMANITARNE LEGIONÓW I SAMARYTANINA – 16.VIII.1914. 2 HAL.”; papier, druk; DN MKL w ZNiO – F 122
- Znaczek – cegiełka na organizację szpitala legionistów w Rabce Ligi Kobiet NKN; ok. 1915 r.; papier, druk; DN MKL w ZNiO – F 123
- Kazimierz Wtkiewicz (proj.), odznaka Ligi Kobiet z orłem wspartym o tarcze z napisem „LIGA KOBIET”; ok. 1915 r.; metal emalowany; DN MKL w ZNiO – F 190
- Odnazka pamiątkowa delegatek galicyjskich na Zjazd Ligi Kobiet w Krakowie 11 czerwca 1916 r.; metal posebrzany; DN MKL w ZNiO – F 191
- Znaczek Ligi Kobiet, ok. 1915 r., metal emalowany; DN MKL w ZNiO – F 5305
- Odnazka Samarytanina Polskiego; ok. 1915 r.; złoty metal; DN MKL w ZNiO – F 100
- Odnazka „ZASŁUDZE SAMARYTAŃSKIEJ” wydana przez Departament Opieki NKN; 1916 r.; metal emalowany; DN MKL w ZNiO – F 102
- Odnazka Wiedeńskiego Koła Pań Samarytanina Polskiego; ok. 1916 r.; metal, emalie; DN MKL w ZNiO – F 105
- Odnazka Koła Pań Samarytanina Polskiego; ok. 1916 r.; metal emalowany; DN MKL w ZNiO – F 106
- Odnazka Samarytanina Polskiego; ok. 1915 r.; metal emalowany; DN MKL w ZNiO – F 107
- Odnazka pamiątkowa Ochotnicznej Legii Kobiet, tzw. Gwiazda, z dewizą: „ZA TRUD OFIARNY”; 1920 r.; złoty metal; DN MKL w ZNiO – F 484
- Jw., 1920 r.; biały metal srebrzony i patynowany; DN MKL w ZNiO – F 485
- Odnazka pamiątkowa 1. Lwowskiego Batalionu Ochotnicznej Legii Kobiet im. Emilii Plater; 1920 r.; biały metal srebrzony i oksydowany; DN MKL w ZNiO – F 3199

Medalierstwo

- Kazimierz Chodziński, plakieta z portretem Zofii z Potockich Tarnowskiej w stroju pielęgniarki z opaską z krzyżem na ramieniu; ok. 1916 r.; brąz; DN MKL w ZNiO – G 6498

Fotografie (reprodukcje)

- Grupa ochotniczek na dziedzińcu dawnego klasztoru bernardynów, czasowo zamienionego na koszary OLK; odbitka późniejsza; DS MKL w ZNiO – If. 13003
- Dwie ochotniczki na dziedzińcu dawnego klasztoru bernardynów, zamienionego na koszary; odbitka późniejsza; DS MKL w ZNiO – If. 13004
- Ćwiczenia OLK z karabinem maszynowym Maxim na Wysokim Zamku. Widoczne: Aleksandra Zagórska (komendant), B. Janota (przy karabinie), Maria Szymańska, Maria Stankiewicz, Stanisława Brückman, Irena Stankiewicz, Inka Kleczkowska; odbitka późniejsza; DS MKL w ZNiO – If. 13005

Afiszę, ulotki, odezwy (reprodukcje)

- „Sprawozdanie z działalności Koła Ligi Kobiet N.K.N. w Nowym Sączu za czas od 1-go czerwca 1915 r. do końca grudnia 1915 r.”; w formie broszury; DZS ZNiO – 7271/1916
- „Regulamin Ligi Kobiet w Galicyi” [Ligi Kobiet przy Naczelnym Komitecie Narodowym], Kraków 1915; w formie broszury; DZS ZNiO – 7271/1915
- „Regulamin Ligi Kobiet w Galicyi” [Ligi Kobiet przy Naczelnym Komitecie Narodowym], wydany nakładem Ligi Kobiet NKN w Galicji, Kraków 1916; w formie broszury; DZS ZNiO – 7271/1916
- „Program Zjazdu Kobiet Polskich w Warszawie w dniu 8 i 9 września 1917 roku...”, druk, Warszawa 1917 r.; DZS ZNiO – 4137/1917
- Odezwa: „Do wszystkich Kół Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego” wydana przez Zarząd Warszawski Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego, październik 1916 lub 1917 r.; DZS ZNiO – 7271/1917

Obrona Lwowa

Obiekty falerystyczne

- Odnazka pamiątkowa 1. Odcinka Obrony Lwowa, na cienkiej wstążce purpurowej; ok. 1918–1919 r.; biały metal; DN MKL w ZNiO – F 3204
- Odnazka pamiątkowa „Cytadela”; ok. 1918–1919 r.; szary metal; DN MKL w ZNiO – F 3232
- Odnazka pamiątkowa 2 kompanii por. Wilhelma Starcka, na czarnej wstążce; ok. 1918–1919 r.; biały metal; DN MKL w ZNiO – F 3191
- Odnazka pamiątkowa 2. Odcinka Obrony Lwowa, na wstążce czerwonej; ok. 1918–1919 r.; złoty metal patynowany; DN MKL w ZNiO – F 300
- Odnazka pamiątkowa 3. Odcinka Obrony Lwowa, na wstążce białej z czerwonym pasmem; ok. 1918–1919 r.; złoty metal patynowany; DN MKL w ZNiO – F 3186
- Odnazka pamiątkowa Oddziału „Straceńców”; ok. 1918–1919 r.; biały metal, czarna emalia; DN MKL w ZNiO – F 3184
- Odnazka pamiątkowa 4. Odcinka Obrony Lwowa, na wstążce czerwono-niebieskiej; ok. 1918–1919 r.; biały metal; DN MKL w ZNiO – F 3194

- Odnazka pamiątkowa 5. Odcinka Obrony Lwowa, przypięta do czerwono-niebieskiej kokardy; ok. 1918–1919 r.; biały metal; DN MKL w ZNiO – F 3195
- Odnazka pamiątkowa „Orleńta”, wersja starsza; lata 20-te XX w.; złoty metal oksydowany na ciemno; DN MKL w ZNiO – F 354

Pamiętki

- Naszzywka Oddziału „Straceńców”; ok. 1918 r. lub 1928 r. (?); sukno, białe nici; DN MKL w ZNiO – F 3184 a
- Opaska żołnierza 3. Odcinka Obrony Lwowa, pododcinka ul. J. Berna; 1918 r.; sukno, nici, biały sznurek; DN MKL w ZNiO – F 4684
- Opaska żołnierza 3. Odcinka Obrony Lwowa, pododcinka ul. J. Berna; 1918 r.; sukno, bajorek srebrny; DN MKL w ZNiO – F 4685
- Opaska lwowskiej Miejskiej Straży Obywatelskiej, 1918–1919 r.; sukno, bajorek srebrny; DN MKL w ZNiO – F 4681

Fotografie (reprodukcje)

- Oddział ochotników; odbitka późniejsza; DS MKL w ZNiO – If. 13006
- Samochód pancerny „Piłsudczyk” (lub „Tank Piłsudskiego”) na ul. Mickiewicza we Lwowie; fotografia: A. Wróblewski; DS MKL w ZNiO – If. 30144
- Grupa obrońców Lwowa – obok uzbrojonych starszych mężczyzn widoczni także gimnazjaliści z karabinami w rękach; DS MKL w ZNiO – If. 15872
- Grupa polskich żołnierzy przy murze zajętej Cytadeli – widoczni m.in. por. Ludwik de Laveaux, por. Bernard Mond, Helena Bujwidówna; wym. 16,8 × 12,0 cm; DS MKL w ZNiO – If. 15867
- Grupa Cytadeli; odbitka późniejsza; DS MKL w ZNiO – If. 15864
- Dwaj uczestnicy walk o Lwów: por. Alfred Ostrowski z Legii Oficerskiej Krakowskiej i Zdzisław Ostrowski z oddziału Wilhelma Starcka; fotografia naklejona na tekturkę warsztatową zakładu Bernarda Hennera, Lwów, ul. Koralnicka 4; DS MKL w ZNiO – If. 15846
- Grupa kpt. Romana Abrahama – na ramionach niektórych żołnierzy widoczne czarne naszywki z motywem trupiej czaszki i literami „G – S” [Góra Stracenia]; fotografia: zakład Bernarda Hennera, Lwów, ul. Koralnicka 4; DS MKL w ZNiO – If. 15875

Afiszę, ulotki, odezwy (reprodukcje)

- Komunikat IV. Naczelnej Komendy Wojsk Polskich we Lwowie – ulotka, 5 listopada 1918 r., papier; DZS ZNiO – 7370/1918
- Komunikat V. Naczelnej komendy Wojsk Polskich we Lwowie – ulotka 6 listopada 1918 r., papier, format 268 × 200 mm; DZS ZNiO – 7772/1918
- „Do szeregów! [Inc.] Połowa miasta jeszcze dotąd …”, podpis: Naczelna Komenda Wojsk Polskich we Lwowie, afisz, Lwów, 12 listopada 1918 r., papier, format 400 × 282 mm; DZS ZNiO – 7680/1918
- „Na odsiecz Lwowa!” – ulotka zrzucona z samolotów, listopad 1918 r., papier, format 112 × 163 mm; DZS ZNiO – 1918/7266

Sala POWIDOKI

- Pamiętka patriotyczna – mosiężna łuska naboju armatniego 75 mm z 1920 roku na trzech nóżkach wykonanych z naboł karabinowych 7,62 mm. Odręczna inskrypcja (z błędem): „Pamiętka oswobodzenia kołanej i niepodległej Ojczyzny z najazdu bolszewickiego. Roku – 1920. wyrtyo ku czci Niech – Żyje – Zjednoczona – Niepodległa – Polska! J.Z. Hugon”; kolekcja prywatna
- Klipa pamiątkowa o nominalie 10 zł z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego z 1934 roku wydana z okazji 20. rocznicy wymarszu Pierwszej Kompanii Kadrowej Strzelców; DN MKL w ZNiO, sygn. C 4542
- Zapałniczka wykonana z dwóch polskich monet z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego z 1934 roku; DN MKL w ZNiO, akc. 21953/01
- Breloczek wykonany z polskiej monety z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego z 1937 roku; DN MKL w ZNiO, akc. 21953/01
- Pamiętnik z fotografiami z pogrzebu Józefa Piłsudskiego, 18 maja 1935, Warszawa; kolekcja WB GSH MPT w ZNiO
- „Dziennik Ustaw” nr 25 z 13 kwietnia 1938 r., w którym opublikowano Ustawę o ochronie imienia Józefa Piłsudskiego, Pierwszego Marszałka Polski; DNDZ ZNiO, sygn. 152.201

Sala 1939–1945

- Plakietą z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego autorstwa Józefa Aumillera, wydana w 1930 r. przez Towarzystwo Popierania Wytwórczości Polskiej w Warszawie, brąz. Odręczny napis na awersie: „Für besondere Verdienste im deutsch-polnischen Krieg wurde dem Funker Hellmut Brumme am 27.9.39 dieser Orden verliehen. A.O.K.” (Medal przyznany radiooperatorowi Hellmutowi Brummemu 27.9.39 za szczególne zasługi w wojnie niemiecko-polskiej. Naczelne Dowództwo Armii); DN MKL w ZNiO, akc. 23735/15
- Polski znaczek z 1938 r. o wartości 3 zł z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego, z nadrukiem Generalnego Gubernatorstwa z 1940 roku; kolekcja prywatna
- „Polska zwycięży! 11.XI.1918! 11.XI.1941”, ulotka wydana przez Biuro Informacji i Propagandy Komendy Głównej AK, Warszawa, listopad 1941; kolekcja WB GSH MPT w ZNiO, sygn. GBD-I-13
- „Wiadomości Polskie”, nr 8 (65) z 13 maja 1942, czasopismo; kolekcja WB GSH MPT w ZNiO, sygn. 290.655
- „Biuletyn Informacyjny”, nr 19 (174) z 13 maja 1943, czasopismo; DNDC ZNiO, sygn. 981.123

Sala 1945–1975

- „Jednodniówka” Zrzeszenia Nauczycieli Polaków, druk z 19 marca 1946, Liban; DZS ZNiO, sygn. R7504
- Medal *Józef Piłsudski do żołnierzy za drutami Szczypiorna 21.7.1917* z napisem „Dla ofiar kres jeszcze nie nadszedł 1867–1967”, medal polonijny, 1967; DN MKL w ZNiO, akc. 22241/45/03

14. Medal milenijny wydany wspólnie przez Polish American Numismatic Association i Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, 1966 r., torbaki srebrzono i patynowane; DN MKL w ZNiO, sygn. 22.241/89 – 90/03
15. Druk „Józef Piłsudski” z Londynu z 3 grudnia 1967; DZS ZNiO, sygn. R5666
16. Nóż do papieru z rękojęcią w kształcie głowy Józefa Piłsudskiego; DN MKL w ZNiO, sygn. V 510
17. Nagrania na stanowisku RWE:
 1. Sygnał RWE – Głosu Wolnej Polski – audycja inauguracyjna z 3.05.1952
 2. Gen. Tadeusz Kasprzycki wspomina wymarsz I Kadrowej z Oleandrów 6.08.1914
 3. Gen. Kazimierz Sosnkowski wspomina pobyt z Józefem Piłsudskim w twierdzy magdeburskiej w 1918
 4. Minister spraw zagranicznych Kajetan Morawski wspomina pierwsze dni wolności w Warszawie w listopadzie 1918
 5. Gen. Michał Tokarzewski-Karaszewicz wspomina obronę Lwowa w listopadzie 1918
 6. Gen. Zygmunt Łukiński wspomina Powstanie Wielkopolskie 1919
 7. Gen. Józef Haller wspomina zaślubiny Polski z morzem w 1920
 8. Jerzy Kaniewicz (Tadeusz Mielezko) wspomina wojnę polsko-bolszewicką 1919–1921
 9. Władysław Wolski wspomina defiladę wojsk polskich w Kijowie 8.05.1920
 10. Wojewoda Michał Grażyński wspomina wybuch III Powstania Śląskiego 3.05.1921
 11. Gen. Henryk Piątkowski wspomina spotkanie Józefa Piłsudskiego z prezydentem Stanisławem Wojciechowskim podczas zamachu majowego 1926
 12. Ambasador RP w Londynie Edward Raczyński wspomina napad Niemiec na Polskę we wrześniu 1939
 13. Paweł Zaremba wspomina agresję sowiecką na Polskę 17.09.1939
 14. Płk dypl. Tadeusz Tomaszewski wspomina bombardowanie Warszawy 25.09.1939
 15. Gen. Felician Sławoj-Składkowski mówi o przyczynach klęski wrześniowej 1939

Sala 1975–1989

18. Kalendarz na rok 1980, wydany poza zasięgiem cenzury przez Komitet Porozumienia na rzecz Samostanowienia Narodu; kolekcja WB GSH MPT w ZNiO
19. Józef Piłsudski, „Bibuła”, druk bezdebitowy wydany w 70. rocznicę Odrodzenia Polski Niepodległej, Wydawnictwo Panaceum, 1988; DNDZ ZNiO, sygn. 584.629
20. Józef Piłsudski, „Bibuła”, druk bezdebitowy wydany przez Oficynę Wydawniczą „Pokolenie”, Warszawa 1986; DNDZ ZNiO, sygn. 587.046
21. Józef Piłsudski, „Bibuła”, druk bezdebitowy wydany przez Oficynę NZS, Wrocław 1988; ZNDZ ZNiO, sygn. 667.098
22. Ulotka z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego, autorstwa A. Józaka, 1981; kolekcja prywatna
23. „Spod znaku Marii...” ulotka autorstwa Janusza Halickiego, lata 80; kolekcja prywatna
24. Znaczki poczty „Solidarność”; „Józef Piłsudski, 5 XII 1867 – 12 V 1935” o nominale 50 zł, wydane w 50. rocznicę śmierci marszałka; kolekcja prywatna
25. Złote i srebrne znaczki poczty „Solidarność” o nominale 50 zł, wydane w 1985 roku; kolekcja prywatna
26. Banknot Rzeczypospolitej Niepodległej o nominale 250 zł, z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego na awersie i Cytadeli Warszawskiej na rewersie, wydany w 1984 roku przez Niezależny Bank Polski Solidarności jako cegiełka na działalność niezależną; kolekcja prywatna
27. Znaczki poczty „Solidarność Walcząca” o nominale 50 zł, z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego, sceną zaślubin z morzem, obroną Lwowa przez Orłęta Lwowskie i postacią żołnierza Legionów Polskich, wydane w 68. rocznicę niepodległości, Wrocław 1986; kolekcja prywatna
28. Znaczki poczty „Solidarność” o nominale 40 zł; kolekcja prywatna
29. Znaczki poczty „Solidarność” o nominale 30 zł, wydane przez Regionalny Komitet Strajkowy NSZZ „Solidarność” Dolny Śląsk; kolekcja prywatna
30. Plakietka Konfederacji Polski Niepodległej z lat 80; kolekcja prywatna
31. Przypinka srebrna: Orzeł w koronie z rozpiętymi skrzydłami z głową skierowaną w prawo, w łapach trzyma berło i herb Stanisława Augusta Poniatowskiego, lata 80; kolekcja prywatna
32. „Józefowi Piłsudskiemu 1867–1935 Pierwszemu Marszałkowi Polski w rocznicę Odzyskania Niepodległości 11 Listopada 1981”, ulotka wydana przez Solidarność Walczącą, Wrocław 1984; kolekcja prywatna
33. Ulotka poczty „Solidarności Walczącej”, zawierająca znaczek o nominale 100 zł z wizerunkiem pułkownika Lisa-Kuli i wiersz Adama Kowalskiego, Wrocław 1984; kolekcja prywatna
34. Gazetka „Konfederacja Dolnośląska” numer specjalny z 1988 roku; DZS ZNiO, sygn. I-2, KPN
35. Kalendarz Solidarności Walczącej z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego z 1988 roku; DZS ZNiO, sygn. R7004
36. Cegiełka o wartości 100 zł z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego i Lecha Wałęsy z 1980 roku, z przeznaczeniem „na rozwój struktur podziemia”; DN MKL w ZNiO, akc. 21950/01
37. Cegiełka o wartości 100 zł z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego Polskiego Towarzystwa Archeologicznego i Numizmatycznego wydana z okazji 70. rocznicy odzyskania niepodległości Polski, 1988; DN MKL w ZNiO, akc. 21950/01

38. Nagrania audycji RWE:

Piosenki w wykonaniu członków zespołu Rozgłośni Polskiej RWE

1. „Chleb Kulikowski” (muz. i sł. Marian Hemar) – śpiewa Włada Majewska
2. „Panowie cisi” – śpiewa Andrzej Martin (Andrzej Chomiński)
3. „Uśmiech Wilna” – śpiewa Weronika Bell

Fragmety audycji z lat 1952–1994

4. „Dlaczego my pisarze nie wracamy do kraju” – wypowiedź Tymona Terleckiego (2.09.1962)
5. „Dlaczego my pisarze nie wracamy do kraju” – wypowiedź Juliusza Mieroszewskiego (2.09.1962)
6. Wiersz Czesława Miłosza pt. „Do Lecha Wałęsy” – w recytacji autora (październik 1982)
7. „Wybitni Polacy” – wypowiedź Wacława Zbyszewskiego o Ignacym Janie Paderewskim (1982)
8. Wypowiedź Józefa Czapskiego na temat jego książki pt. „Na nieludzkiej ziemi” (18.11.1984)

Gabinet Jana Nowaka-Jeziorańskiego

39. Grafika Jana Kukuły z 1981 roku; kolekcja prywatna
40. Grafika Zbigniewa Miszewskiego z 1981 roku; kolekcja prywatna
41. Grafika Andrzeja Żarnowieckiego z 1981 roku; kolekcja prywatna
42. Grafika Janusza Halickiego z 1984 roku; kolekcja prywatna
43. Grafika Jana Kaczkowskiego z 1981 roku; kolekcja prywatna
44. Grafika z 1984 roku wzorowana na fotografii Józefa Piłsudskiego na Kasztance z 1924 roku, autor nierozpoznany; kolekcja prywatna
45. Kryształowy flakon z połowy lat 70. XX wieku z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego, wyprodukowany na prywatne zamówienie w Hucie Szkła Kryształowego „Julia” w Piechowicach; kolekcja prywatna
46. Plakat z lat 1981–1983 NSZZ „Solidarność” z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego i hasłem: „Być zwycięzonym i nie ulec – to zwycięstwo! Zwyciężyć i spocząć na laurach – to klęska”; DZS ZNiO, sygn. S7953
47. Plakat z 1985 roku wydany przez NSZZ „Solidarność” w 50. rocznicę śmierci Józefa Piłsudskiego z cytatem: „...tylko ten człowiek wart nazwy człowieka, który ma pewne przekonania i potrafi je bez względu na skutki wyznawać czynem...”; DZS w ZNiO, sygn. S 8375
48. Banknot pamiątkowy o nominale 10 zł z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego z 2008 roku; DN MKL w ZNiO, sygn. E 4371
49. Banknot pamiątkowy o nominale 20 zł z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego z 2014 roku; DN MKL w ZNiO, sygn. E 4383
50. Replika projektu banknotu o nominale 5 milionów złotych wg projektu Andrzeja Heidricha z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego, planowana emisja 12 maja 1995 roku; nie doszło do niej ze względu na denominację złotego; kolekcja prywatna
51. Cegiełka o wartości 100 000 zł z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego z 1993 roku wydana przez „Ruch Trzeciej Rzeczypospolitej”; DN MKL w ZNiO, akc. 21950/01
52. Ulotka Konfederacji Polski Niepodległej z 12 maja 1990 z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego – zaproszenie na uroczystą mszę świętą; DZS ZNiO, sygn. I-2 KP
53. Ulotka Konfederacji Polski Niepodległej z 18 marca 1990 z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego – zaproszenie na mszę świętą; DZS ZNiO, sygn. I-2 KPN

Gabinet Władysława Bartoszewskiego

54. Fotosy filmowe:
 1. Jewgienij Kałużski w radzieckim filmie „Pierwaja konnaja” („Pierwsza konna” 1941 r., film nie wszedł na ekrany), reż. Efim Dzigana
 2. Jerzy Duszyński w filmie „Śmierć prezydenta” (1977 r.), reż. Jerzy Kawalerowicz
 3. Janusz Zakrzewski w filmie „Polonia Restituta” (1980 r.), reż. Bohdan Poręba
 4. Ryszard Filipiński w filmie „Zamach stanu” (1980 r.), reż. Ryszard Filipiński
 5. Bogusław Sochnacki w filmie „Szabla od komendanta” (1995 r.), reż. Jan Jakub Kolski
 6. Mariusz Bonaszewski jako Józef Piłsudski do roku 1919 w serialu „Marszałek Piłsudski” (2001 r.), reż. Andrzej Trzoz-Rastawiecki
 7. Zbigniew Zapasiewicz jako Józef Piłsudski w okryciu II RP w serialu „Marszałek Piłsudski” (2001 r.), reż. Andrzej Trzoz-Rastawiecki
 8. Daniel Olbrychski w filmie „1920. Bitwa Warszawska” (2011 r.), reż. Jerzy Hoffman
 9. Mirosław Baka w serialu „1920. Wojna i miłość” (2010–2011 r.), reż. Maciej Migaś
 10. Borys Szybczyński w filmie „Piłsudski” (2019 r.), reż. Michał Rosa
 11. Grzegorz Otrębski w serialu „Ziuk. Młody Piłsudski” (2019 r.), reż. Jarosław Marszewski
55. Moneta pamiątkowa z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego, 1990, Ag; DN MKL w ZNiO, akc. 22241/95–97/03
56. Trzy momenty pamiątkowe z 1990, Ag; DN MKL w ZNiO, akc. 22241/95–97/03
57. Zestaw 80. Rocznicą Przewrotu Majowego: plakietka z wizerunkiem niewprowadzonego do obiegu projektu banknotu 5 000 000 z 12 maja 1995 r. oraz kopia monety z 1922 roku w postaci klipy; kolekcja prywatna
58. Medal *Victory on the Vistula. Polish American Numismatic Association* 1985, August 15 1920, medal polonijny, 1985; DN MKL w ZNiO, akc. 22241/109/03

Klatka schodowa:

59. Graffiti „A co Ty zrobisz dla Niepodległości”, projekt i wykonanie Michał Węgrzyn
60. Graffiti „A co Ty zrobisz dla Niepodległości”, projekt i wykonanie Michał Węgrzyn

niepodległa

POLSKA
STULECIE ODZYSKANIA
NIEPODLEGŁOŚCI

Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego.

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego
w ramach Programu Wieloletniego NIEPODLEGŁA na lata 2017-2022.

OSSOLINEUM

Zakład
Narodowy
im. Ossolińskich

MUZEUM
PANA
TADEUSZA
OSSOLINEUM

Patroni medialni:

GAZETA
wyborcza

dale**historia**

Gazeta
WROCLAW

naszemiasto.

RADIO
WROCLAW

RAM
89.8

RADIO
WROCLAW
KULTURA

.pl

Wroclife

Partner wydania:

**TYGODNIK
POWSZECHNY**

ISBN 978-83-65588-93-7

9 788365 588937